KALIDASA'S

ABHIJNANA SHAKUNTALAM

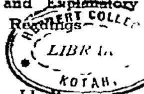
ACT IV

(FOR THE USE OF INTERMEDIATE STUDENTS)

EDITED

With Sanskrit Commentary, English and Hindi Translations, Grammatical and Explanatory Notes and Various Readings

BY

R. BHATTA, B. A., LL. B.

Translator of Kadambari, Shishupalavadha Naishadha-Charita, Amaru-Shataka, Etc.

Revised and Enlarged by

RAM CHANDRA SHUKLA, B. A

ALLAHABAD

RAM NARAIN LAL

PUBLISHER AND BOOKSELLER

1947 *Price Re 1*

Introduction

Life and works of Kalidasa

At the outset it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kalidasa The poet has studiously observed complete silence about himself in his works Read them howsoever we may, we find no allusion, no incident mentioned, that may directly shed any light either on his personal history or on any remarkable event of his life. His poetical productions alone stand as an immortal monument of his surpassing poetic excellence and we must content ourselves with gathering what little information we can get about a poet of such world wide repute from external sources, and a few incidents found here and there in his works, which may be supposed to have a distant bearing upon the history of his life A time-honoured tradition associates the name of Kalidasa with that of the epoch making Vikramaditya of Ujjaini The keen interest and admiration with which the poet describes the Mahakala, the Sipra and the other beauties of Ujjaini, unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city And the various covert references to the name of Vikrama in fully eulogistic terms, which

are doubtless meant to immortalise King Vikramaditya are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet's patron. Kalidasa also betrays considerable acquaintance with court life in his works. He was a Brahman by caste and was a devout worshipper of *Shiva. He seems to have travelled a good deal.* His graphic description of the Himalayan scenes looks very much like that of one who was an eye witness He seems to have enjoyed great popularity during his life time. His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas. Beyond these facts nothing is known for certain about our poet at present.

His works

The following is a list of the works generally attributed to him.—(1) शाकुन्तल (2) विक्रमोर्वशीय (3) मालविकाग्निमित्र (4) रघुवंश (5) कुमारसंभव (6) मेघदूत (7) कुन्तेश्वरदौत्य (8) ऋतुसंहार (9) नलोदय (10) श्रुतबोध (11) ज्योतिर्विदाभरण and a few more whose authorship is doubtful. In Sanskrit literary history there have been many poets who bore the name of कालिदास.

His Poetry

Kalidasa is indisputably the greatest mastermind in Sanskrit poetry. His genius has been recognised in India from very early times. He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the prince of Indian poets. He has evoked

spontaneous outpourings of praise and manifestations of admiration from foreign scholars and poets who had access to his works either directly or through translations Goethe, the German poet has bestowed the highest meed of praise on him The well-known philosopher and traveller, Humboldt pronounces the following judgment "Kalidasa, the celebrated author of the Shakuntala, is a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers Tenderness in the expression of feelings and richness of creative fancy *have assigned to him his lofty place among the poets* of all nations"

Several eminent orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir William Jones was first to call him, the very comparison of Kalidasa to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics Sir Monier Williams while writing about the Shakuntala thus expresses himself "No composition of Kalidasa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciations, his familiarity with the workings and counter workings of its conflicting feelings, in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India

Prof. Sassen calls him 'the brightest star in the firmament of Indian poetry.'

We shall now briefly consider Kalidasa's poetry, his style and diction in general His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste.

It is unartificial and characterized by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness, and pithy general sayings His diction is marked by the absence of long compounds ; involved constructions, overwrought rhetoric and artificial puns. Kalidasa excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. His descriptive powers are great and some of the scenes in the Shakuntala, the Meghaduta and the Raghuvamsha are so enchanting as to hold his readers spell bound.

III The Play

(1) The Plot

The Abhijnana Shakuntala is a नाटक in seven Acts based on the well known love story of King Dushyanta and the maiden Shakuntala, given in the ancient Indian epic, the महाभारत. The scene of the first four acts is laid at Kanwa's hermitage at

the foot of the Himalaya and later it shifts to the capital Hastinapura (Acts V and VI) and finally to Maricha's hermitage on the Hemakuta Mountain Below is given a detailed analysis of the story of the play, Act by Act

Act I King दुष्यन्त is introduced in full hunting garb followed by his charioteer While the King is about to shoot his arrow at an antelope, pursued by him, he is interrupted by an ascetic who tells him that it belongs to the आश्रम The King refrains from killing the deer and being invited to the आश्रम, goes there and is entertained by शकुन्तला। He sees her other two companions and comes to know about Shakuntala's birth and parentage He falls in love with her and she with him

Act II The King is introduced in love sick state The Vidushaka is trying to soothe the King The King directs his general to stop the chase and order his followers not to disturb the hermitage The King tells the Vidushaka all about his love and wants to have some pretext of staying in the hermitage His difficulty is solved, for some ascetics come and request him to stay and look after the safety of their sacrificial rites It proves an opportune and welcome invitation and the King accepts it He sends the Vidushaka to his royal mother, lest he might make his forest love known to others

Act III. In the Interlude it is stated that शकुन्तला, too, is now affected by the malady of love and is lying on a flower-bed with her two companions, ministering unto her with cooling remedies. The king is introduced in a love sick condition and chance leads him near the same bower wherein are seated शकुन्तला and her companions. In the course of her conversation with the latter शकुन्तला confesses her passion for दुष्यन्त who, taking advantage of this opportunity makes a formal declaration of his suit. At this union of the lovers the companions discreetly withdraw but शकुन्तला is called off by an elderly relative.

The disconsolate king finds active work in his accepted occupation of keeping off the evil spirits from the sacrificial altars.

Act IV. During the interval after the last act, Dushyanta has married Shakuntala by the gandharva form of marriage and has then left for capital, having promised to send a suitable guard to take his bride to her rightful home, Dushyanta's palace, while Sakuntala is alone in the hermitage, her thoughts being away with her absent husband, she fails to offer proper hospitality to the Choleric sage, Durvasas, who comes to the ashrama as a guest. The hot-tempered sage curses her with the words—" He, of whom thou art thinking, neglecting to receive me properly as a guest, won't remember you even when reminded

(by you)" One of Shakuntala's companions, however, pleads Shakuntala's absent-mindedness and obtains from the sage forgiveness and concession in so far that the curse would cease to have effect on the production of some token of recognition (This has an important bearing on the plot, as will be seen later) The two companions say nothing about the curse to any one, they do not even communicate it to Shakuntala, as they thought it was not advisable to worry her with it, and especially as some token of recognition could easily be produced when the occasion needed it All this is related in an Interlude In the Act proper we learn that Kanva has come to know of Shakuntala's marriage and that he has approved of it *In the meanwhile the curse has begun to operate* and Dushyanta has completely forgotten everything about his forest bride But those in the hermitage are not aware of that, and, as Shakuntala has, by this time, developed signs of pregnancy, they are now preparing to send her to her lawful husband The whole scene depicting her departure from the penance grove where she had resided so long and where every plant, creeper and animal was bound to her by ties of affection, is very touchingly portrayed It contains also Kanva's well known advice to Shakuntala on the duties of a wife and daughter in law

Act V The scene now shifts to Dushyanta's capital

The ascetics escorting Shakuntala's arrival at the royal palace *wish to see the king*, who, having forgotten everything, *calmly orders* his *chamberlain to admit* the party into his royal presence, little suspecting their mission. After an exchange of greetings, Sharngarava, the chief of the sages that accompanied Shakuntala congratulates the king on his marriage,and *invites him to accept his wife as the Queen. The king*, to whom all this comes as a complete surprise, denies all knowledge of the affair, and even Shakuntala fails to rouse his curse-swept memory. As a last resort she wants to show him his ring, which he had given at parting and which would have been a sure token but as ill-luck would have it it had slipped off her fingers during the journey. Mutual recriminations lead to nothing and her party leave the audience hall. Outside while she was bemoaning her fate, a celestial lady descends from heaven and carries her away. The king and courtiers are unable to explain ; and the curtain drops, leaving the king musing in a gloom of vexatious uncertainty.

Act VI. The ring which Shakuntala had dropped in a pool of water on her journey is discovered inside a fish by a fisherman, whom the police accuse of theft and take to the king for being dealt with. He is of course let off by King Dushyanta, who at the sight of that token of recognition, is freed from the influence

of sage Durvasa's curse and now distinctly remembers *his marriage with the* repudiated Shakuntala and all details connected with it. He is now deeply grieved, but is helpless. He is closely followed in the course of his sorrow by Sanumati, a heavenly nymph, who *is interested* in Shakuntala owing to her connexion with Menaka, Shakuntala's mother. The king diverts his mind in the company of his confidant, the Vidushaka, but at every moment his grief harrowing *deep down into his soul.* *And to make matters worse* he receives a letter from his minister, announcing the death of a merchant, named Dhanmittra, who dies sonless and whose property consequently goes to *royal treasury. This leads him to reflect on* his own sonless state, until the grief caused thereby makes him unconscious. A welcome diversion is created at this time by Matali, Indra's charioteer, who arrives with a message *from his master to Dushyanta to come* and proceed forthwith to do battle with certain troublesome demons, the enemies of the king of the Gods. Dushyanta assents and leaves in Indra's car *to proceed on his* expedition.

Act VII. The king is successful in his expedition and is dismissed by Indra after being received with extraordinary honour. While returning through the sky in the car driven by Matali, he alights on the Mountain Hemakuta, where the holy sage Kasyapa

(Maricha) resided, and whom the king saluted reverently on his way. He goes to the hermitage while Matali is gone to seek Kasyapa. King Dushyanta comes across a young boy, the very image of himself playing with a lion's cub. At his sight the king experiences a strange emotion, as though the boy were his own son. It gradually comes out in the course of talk with the boy's attendant females that he belongs to the Puru race (Dushyanta's own race) and that his mother's name is Shakuntala. The king now suspects the truth, viz., most likely the boy is his own son, and it is confirmed by the entrance of Shakuntala herself who recognizes her lord. Mutual explanations follow and the pair is reconciled. Kasyapa then enters, he explains the incident of curse and how it clouded ;Dushyanta's memory, so that the repudiation was not the king's fault. He pronounces his blessings on the couple and sends them off together with their son, in that same car of Indra, to their capital where they live ever happily afterwards. The play then ends with customary stanza of Benediction.

General Criticism

Kalidasa's Abhijnanashakuntala, like his Raghuvamsa, is most popular and very widely read in all parts of India It is a love drama and belongs to that class of Rupakas which is known as the Nataka Its subject is taken from History in its main outlines The single play has so much of the poet's genius displayed in it that we need not go to his other works to establish the superiority of Kalidasa's Muse Its language shows forth all the graces of his style, it is highly elegant, and dignified where necessary, abounds in striking and tasteful comparisons, is sublime in the poetical portions without becoming obscure or involved, and presents a most charming ease and simplicity in the dialogues without ever descending to vulgarism No forced construction, no offensive conceit, mars its beauty. The metres are mostly of the shorter kind, very musical and varied, with the sonorous Arya prominent among them It is also highly finished from an artistic point of view. The action is progressive and the interest well sustained Wilson's remark "The story, the situation and the characters, are highly imaginative and nothing can surpass the beauty and justice of many of the thoughts To select out as an example were to disparage a number of other passages and they may be left to critical acumen and taste of reader" applies more appropriately to the present play The very fact that

there have been translations, and versions of these translations made of this play from time to time in various languages of Europe, ever since it was made known to the European world by Sir william Jones by publishing a translation of it, is a sufficient proof of its supreme elegance and growing popularity among the learned in every country of the civilized world

Though resembling its two sister dramas in many of the above mentioned features and in general dramatic structure, the *Abhijnanashakuntala* differs from them in many respects. It aims at giving a realistic picture of the life of the people in a more marked degree than the other two. The usual expedient employed by writers of erotic plays, viz., the introduction of a rival wife or wives, to give variety to the action and add interest to the incidents by the unwelcome interruptions of love meetings of the Hero and the Heroine, is not made use of in the present play. Another distinguishing feature of it is comparatively the insignificant part assigned to the Vidushaka, who is conspicuous in the other two plays. There are also no maid servants introduced in connexion with the love intrigue, since there is none such mentioned in the play.

Kalidasa is regarded as a master of similes and of sweet and melodious language; and this is amply borne out by the present play. It is hardly necessary to point out particular instances, since such abound in it (Vide II 8, III 12. VII 31, 32 etc.) As for the music of his

language, every verse, nay, even the prose of it, bears upon it the impress of the same The poet's observation of nature is very vivid and true to life The first Act has vivid pictures of the same (cf stanzas, 4, 7, 8 9, 14 18, 19 etc) The highest merit for which our poet is pre-eminently distinguished is the sublimity of his thoughts There is nothing commonplace or vulgar about them Though the principal sentiment is love, we find no vulgarity or want of decency in the expres sion of it It is pure and sublime and can be read without a blush

अथ

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ)

अनसूया—पिअवद, जइ वि गन्धव्वेण विहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा सउन्दला अणुरूवभत्तुगामिणी संवुत्तेति णिव्वुदं मे हिअअ, तह वि एत्तिअं चिन्तणिज्जं। [प्रियवद, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तलानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदय तथाप्येतावच्चिन्तनीयम्]

प्रियवदा—कहं विअ। [कथमिव]

अनसूया—अज्ज सो राएसी इट्ठिं परिसमाविअ इसीहिं विसज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागदो इदोगदं वुत्तन्तं सुमरदि वा ण वेत्ति।

[अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति न वेति]

(Then enter the two friends in the act of gathering flowers)

Anasuya—Priyamvada, although my heart is satisfied that, by performance of the auspicious ceremony according to Gandharva form, Shakuntala

has been united with a worthy husbnnd, still there is some cause for anxiety.

Priyamvada—How ?

Anasuya—*Having finished their sacrifice, the* hermits permitted the royal sage to return today and he has entered his capital. Being in the company of the ladies of the harem, he may or may not remember what happened here.

(दोनों सखियाँ फूल चीनती हुई आती हैं)

अनसूया—यद्यपि गान्धर्व विधि से शकुन्तला का विवाह हो गया और उसे योग्य पति मिल गया इससे मन को आनन्द हुआ पर कुछ चिन्ता तो बनी ही है।

प्रियंवदा—क्यों ?

अनसूया—आज ऋषियों ने यज्ञ समाप्त करके राजर्षि को विदा कर दिया और उसने अपनी राजधानी में प्रवेश किया है; न जाने रनवास में रानियों से मिल कर उसे यहाँ के वृत्तान्त की सुध रहेगी या नहीं।

Notes.—कुसुमावचयम्—कुसुमानाम् अवचयम् कुसुमावचयम्। Gathering of flowers; फूलों का बीनना। अव्+चि+अच्। नाटयन्त्यौ—यह नाटयन्ती शब्द का द्विवचन है। नाटयन्त्यौ—अभिनयन्त्यौ; Acting; करती हुई, दिखाई हुई। गान्धर्वेण विधिना—According to Gandharya rites; गंधर्वों में प्रचलित विधि के अनुसार। गन्धर्वस्य-इदम् इत्यण् गन्धर्व+अण्।

निर्वृत्तकल्याणा—जातमङ्गला—जिसका मङ्गल हो गया है; Who has become happy निर्वृत्तम् कल्याणम् यस्याः सा निर्वृत्तकल्याणा (ब० व्री०)। अनुरूपभर्तृगामिनी—योग्य पति पा गई है जो who

has been united with a worthy husband. अनुगतो रूपम् अनुरूप :—suitable ; योग्य । तादृशोभर्ता अनुरूपभर्ता त गच्छतीति अनुरूपभर्तृगामिनी । अनुरूप+गम्+णिनि । संवृत्ता—जाता—हो गई है ; has become ; निर्वृतम्—Satisfied ; प्रसन्न है ; निर्+वृ+क्त । एतावत्—this much ; इतना । एतद्+वतुप् ।

इष्टिम्—यज्ञम्; sacrifice; यज्ञ । परिसमाप्य—having finished. खतम करके । इतोगतम्—of this place ; इस स्थान का, यहाँ का । अन्तः । पुरसमागत :—अन्तःपुरवर्त्तिनीभिः महिषीभिः मिलितः अन्तः-पुर की स्त्रियों से मिल कर ।

प्रियंवदा—वीसद्धा होहि । ण तादिसा आकिदिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति । तादो दाणिं इमं वुत्तन्तं सुणिअ ण आणे किं पडिवज्जिस्सदि त्ति । [विस्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।]

अनसूया—जह अहं देक्खामि, तह तस्स अणुमदं भवे [यथाहं पश्यामि, तथा तस्यानुमतं भवेत्]

प्रियंवदा—कहं विअ । [कथमिव]

अनसूया—गुणवदे कण्णआ पडिवादणिज्जे त्ति अअं दाव पढमो संकप्पो । तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो । [गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत् प्रथमः संकल्पः । तं यदि दैवमेव संपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः]

Priyamvada—Have confidence. Such excellent features are not without good qualities. But I do not know what father Kanva will do when he hears this matter.

Anasuya—So far as I know, it will meet with his approval.

Priyamvada—How ?

Anasuya—It is the first desire that the daughter be given to some worthy husband ; if it is accomplished by luck alone, the elders have their desire fulfilled without any effort.

प्रियंवदा—विश्वास रख ; ऐसे सुन्दर आकार के मनुष्य गुण-हीन नहीं होते। पर पिता कण्व यह वृत्तान्त सुनकर न जाने क्या करेंगे।

अनसूया—जहाँ तक मैं जानती हूँ इसका अनुमोदन करेंगे।

प्रियंवदा—क्यों ?

अनसूया—यह मुख्य अभिलाषा होती है कि कन्या गुणी को दी जाय। यदि उसे भाग्य ही पूरा कर दे तो बड़े बूढ़े बिना प्रयत्न के ही कृतार्थ हो जाते हैं।

Notes.—विस्रब्धा—निःशङ्का; विस्रब्धा भव—have confidence विश्वास रक्खो; निश्चिन्त रहो। तादृशा—people like him (दुष्यन्त), उसके समान लोग। आकृतिविशेषा :—सुन्दर आकृति वाले ; persons having excellent features ; आकृतीनाम् विशेषाः आकृति विशेषा ; अथवा आकृतिः विशेषो येषाम् ते whose distinguishing mark is a noble or imposing figure. गुणविरोधिन :—गुणान् विरुन्धन्ति। गुण+वि+रुध्+णिनि या गुणैः विरोधो येषां विद्यते—opposers of internal qualities—गुणों के विरोधी। Exceptional beauty of form such as is possessed by दुष्यन्त must have a corresponding wealth of inner qualities—ऐसे सुन्दर आकार के मनुष्य गुण हीन नहीं होते। कहने का भाव यह

है कि दुष्यन्त ऐसे सुन्दर आकृति वाले लोग गुण हीन नहीं होते ; इतना कह कर प्रियंवदा अनुसूया की शङ्का को दूर करती है। प्रतिपत्स्यते करेंगे will do। अनुमतम्—स्वीकृत ; will be approved by him अनु+मन्+क्त। गुणवते—गुणी को, to a Virtuous man। गुणाः सन्ति अस्य इति गुण+मतुप्। प्रतिपादनीया—दी जानी चाहिये ; Should given प्रथम. सकल्प :—मुख्य अभिलाषा ; chief desire संपादयति—पूरा करता है, fulfils। अप्रयासेन—विना मिहनत ; without effort। कृतार्थेगुरुजनः—बड़ों का मनोरथ पूरा हो जाता है, the superiors have their desires fulfilled कृतार्थ :—कृत : सिद्ध : अर्थ : प्रयोजनमस्येति कृतार्थ :—having the purpose served

प्रियंवदा—(पुष्पभाजन विलोक्य) सहि, अवइदाइ बलिकम्मपज्जत्ताइ कुसुमाइ (सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि]

अनसूया—णं सहीए सउन्दलाए सोहग्गदेवदा अच्चणीया [ननु सख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवताऽर्चनीया]

प्रियंवदा—जुज्जदि [युज्यते]

(तदेव कर्माभिनयतः)

(नेपथ्ये)

अयमहं भोः

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा) सहि अदिधीणं विअ णिवेदिदं। [सखि, अतिथीनामिव निवेदितम्]

प्रियंवदा—ण उडजसण्णिहिदा सउन्दला।

[ननूटजसंनिहिता शकुन्तला]

अनसूया—अज्ज उण हिअएण असंणिहिदा। होदु। अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं।

[आर्य पुनर्हृदयेनासंनिहिता । भवतु । अलमेतावद्भिः कुसुमैः]

(इति प्रस्थिते)

Priyamvada—(looking at the flower-basket) Friend, enough flowers have been gathered for the offering.

Anasuya—Have we not to worship the diety, *presiding over Shakuntala's good fortune ?*

Priyamvada—Right !

(Both continue gathering.)

(Behind the scene.)

Here am I, ho !

Anasuya—(listening) Friend, it is like the announcing of a guest.

Priyamvada—Well, there is Shakuntala in the cottage.

Anasuya—But her heart is not with her to-day. Well ; these flowers will do,

(They start).

प्रियंवदा—(फूलों की डाली देख कर) सखी, पूजा के लिये काफी फूल इकट्ठे कर लिये ।

अनसूया—क्या शकुन्तला की सौभाग्य-देवी की पूजा नहीं करनी है ?

प्रियंवदा—अच्छा !

(दोनों फूल बीनती हैं)

(नेपथ्य में)

यह मैं हूँ मैं।

अनसूया—(कान लगा कर) यह तो अतिथि का सा बोल है।

प्रियंवदा—पर शकुन्तला तो कुटी पर है।

अनसूया—पर आज उसका चित्त ठिकाने नहीं है। अब रहने दो। इतने ही फूल बहुत हैं।

(दोनों चलती हैं)

Notes—अवचितानि—have been collected; इकट्ठा कर लिये गये हैं। अव+चि+क्त। बलिकर्मपर्याप्तानि—enough for Bali (offering) बलि के वास्ते पर्याप्त। बलिकर्मणे पर्याप्तानि इति बलिकर्मपर्याप्तानि। सौभाग्यदेवता—सौभाग्य की देवता। अर्चनीया—पूजनीया; should be worshipped; पूजा जाना चाहिये। अर्च+अनीयर। नेपथ्ये—पर्दे के अन्दर से। behind the Screen। अतिथि—guest; मेहमान। निवेदितम्—Call; आवाज़। ननु—well; पर; अच्छा। उटजसनिहिता—उटजस्य सनिहिता उटजसनिहिता—कुटी के पास; near the cottage हृदयेन असनिहिता—हृदय से समीप में नहीं है, not at hand at heart अथ पुनः दुष्यन्तस्य नगर प्रत्यावर्त्तनात् तद्गतचिन्तया हृदयेन मनसा असनिहिता उटजे नास्ति what she means to say is that though she is near the cottage yet her heart is somewhere else (for she is thinking of दुष्यन्त)। सनिहिता—सम्+नि+धा+क्त। कुसुमैः अलम्—अलम् का योग होने से तृतीया हुई है। प्रस्थिते—both exit, दोनों जाती हैं।

(नेपथ्य में)

आः अतिथिपरिभाविनि
विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम्
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमम् कृतामिव ॥१॥

अन्वय—यं विचिन्तयन्ती अनन्यमानसा त्वं उपस्थितम् तपोधनं मां न वेत्सि स बोधितोऽपि सन् प्रमत्तः प्रथम कृतां कथाम् इव त्वां न स्मरिष्यति।

(Behind the scene.)

Ah, Thou that dost slight a guest !

He, thinking of whom, with undivided attention, thou dost not notice the arrival of me—rich in penance—shall not remember that he married thee though reminded, just as a drunkard does not remember the speech, made by him before.

(नेपथ्य में)

हे अतिथि का निरादर करने वाली !

जिसमें एकचित्त होकर ध्यान लगाने के कारण तू मुझ तपोधन का यहाँ आना नहीं जानती उसे याद दिलाने पर भी तेरी सुध इस तरह नहीं आवेगी जैसे उन्मत्त को पहले कही हुई बात की याद नहीं आती।

व्याख्याः—यं दुष्यन्तं ध्यायन्ती नास्ति अन्यस्मिन् विषये मानसं यस्याः तथोक्ता त्वं पर्णशालायां आगतं तप एव धनं यस्य तं तपोनिधिं दुर्वाससं मां न जानासि स तव स्मृतिपात्रभूतः दुष्यन्तः स्मारितः सन् अपि उन्मत्तः पूर्व उक्तां कथां इव पूर्व स्वीकृतां त्वां न स्मरिष्यति।

Notes.—अतिथिपरिभाविनि—Slighter of guests ; अतिथि-

का निरादर करने वाली। अतिथिं परिभवति अवमन्यते वा तत्सम्बुद्धौ। अनन्यमानसा—अनन्य मानस यस्याः सा अनन्यमानसा (ब० ब्री०) एकाग्र मनसे , with undivided mind विचिन्तयन्ती—ध्यायन्ती ध्यान करती हुई ; thinking वि+चिन्त+शतृ। तपोधनम्—तपोनिधिम्—तपस्वी को , तप : एव धनं यस्य स त। वेत्सि—जानती हो, देखती हो। notice me। बोधित :—याद दिलाये जाने पर being reminded , बुध - णिच्+क्त।

प्रमत्त :—पागल , शराबी , mad man; drunkard

प्रियंवदा—हद्धी। अप्पिअं एव्व संवुत्तं। कस्सिंपि पूआरिहे अवरद्धा सुण्णहिअआ सउन्दला। (पुरोऽवलोक्य) ण हु जस्सिं कस्सिंपि। एसो दुव्वासो सुलहकोवो महेसी। तह सविअ वेअबलुप्फुल्लाए दुव्वाराए गईए पडिणिवुत्तो। को अण्णो हुदवहादो दहिदुं पहवदि। [हा धिक्। अप्रियमेव संवृत्तम्। कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शून्यहृदयया शकुन्तला। न खलु यस्मिन्कस्मिन्नपि। एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः तथा शप्त्वा वेगबलोत्फुल्लया दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः। कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति।]

अनसूया—गच्छ। पादेसु पणमिअ णिवत्तेहि णं। जाव अहं अग्घोदअं उवकप्पेमि। [गच्छ। पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि।]

प्रियंवदा—तह [तथा]। (इति निष्क्रान्ता)

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य)। अव्वो। आवेअक्खलिदाए गईए पब्भट्ठं मे अग्गहत्थादो पुप्फभाअणं (इति पुष्पोच्चयं रूपयति) [अहो। आवेगस्खलितया गत्या प्रभ्रष्टं ममाग्रहस्तात्पुष्पभाजनम्।]

Priyamvada—Alas ! A very unpleasant thing has

indeed has come to pass! Shakuntala, absent-minded as she is, has offended some person, deserving reverence; (looking forward) not an ordinary person! It is the great sage Durvasa, who is easily irritated. Having cursed in that way, he goes back with long and hasty strides which cannot be turned back. Who else, except fire, will be able to burn?

Anasuya—Go; bow at his feet and bring him back, while I make preparations for water and offerings of worship.

Priyamvada—All right.

(Exit)

Anasuya—(Advancing a few steps and tumbling) Alas! My flower basket has fallen from my hand, as I tumbled in hurry.

(Acts the gathering of flowers.)

प्रियवदा—हाय! अनिष्ट हो ही गया! शकुन्तला से वेसुधी में किसी पूजनीय का अपराध बन गया। (आगे देखकर) किसी ऐसे वैसे का नहीं। ये ज़रा ज़रासी बात पर क्रोध करने वाले महर्षि दुर्वासा हैं। शाप देकर इस तरह जल्दी लंबे लंबे डग रख कर जाते हैं कि कोई रोक नहीं सकता। अग्नि के सिवाय और कौन जलाने में समर्थ होता है?

अनसूया—तू जा; पैरों पड़ कर उन्हें लौटा ला तब तक मैं अर्घ-जल सँजोती हूँ।

प्रियंवदा—अच्छा। (जाती है)

अनसूया—(थोड़ी दूर चल कर ठोकर खाती है) हाय, उतावली में ठोकर खाने से फूलों की टोकरी मेरे हाथ से गिर गई।

(फूल बीनती है)

Notes—अप्रियम—undesirable thing, अनिष्ट, बुरा। सवृत्तम—has h ppened, हो गया है। सम+वृ+क्त। पूजार्हे—deserving worship, पूज्य। पूजाम् अर्हति इति पूजार्ह पूजा+अर्ह+अच्। अपराद्धा—has sinned, कसूर किया। अप+राध+क्त+स्त्री लिङ्ग। शून्यहृदया—whose heart is blank, शून्य हृदय वाली। शून्य हृदय यस्या सा शून्यहृदया (ब० व्री०)। Her mind was with Dushyant, hence the heart is blank. She is unconscious of her surroundings. यस्मिन् कस्मिन्—in an ordinary person, ऐसे वैसे में नहीं। सुलभकोप—whose anger is excited soon, जिसको शीघ्र ही क्रोध आ जाता है। सुलभ कोप यस्य स सुलभकोप (ब० व्री०) सुखेन लभ्यते इति सुलभ। शप्त्वा-शापदेकर, having cursed। अविरलपादत्वरया गत्या—with a speed which is quick and short stepped, जल्दी जल्दी लम्बे लम्बे कदम रखते हुये। अविरलपादत्वरया—अविरला पादा यस्या सा अविरलपादा तादृशीत्वरा यस्या सा तया अविरलपाद त्वरया—in which there was haste with short and quick steps। क अन्य—who else, कौन दूसरा। हुतवह fire, अग्न अन्य, आरात इतर आदि के योग में पञ्चमी होती है। दग्धु प्रभवति—is able to burn, जलाने की शक्ति रखता है। अर्घोदकम्—अर्घश्च उदकञ्च तयो समाहार अर्घोदकम्—water and offerings of worship, अर्घ और जल।

पदान्तरे—At the next step—थोड़ी दूर चलकर। पदान्तरे—अन्यत् पदम् पदान्तरम्। तस्मिन् पदान्तरे। स्खलित निरूप्य—acting

slipping ; ठोकर खाती है। आवेगस्खलितया गत्या—The Step having slipped through anxiety—चिन्ता से ठोकर खाकर आवेगेन स्खलिता आवेगस्खलिता तया। भ्रष्टम् has fallen ; गिर गया। पुष्पभाजनम्—the basket of flowers ; फूलों की टोकरी। पुष्पाणाम् भाजनम् (ष० त०पु०)। अग्रहस्तात् अग्रश्चासौ हस्तश्च अग्रहस्तः तस्मात् अग्रहस्तात्—from the tip of my hand.

(प्रविश्य)

प्रियंवदा—सहि, पकिदिवक्को सो कस्स अणुणअं पडिगेह्णदि। किं वि उण साणुक्कोसो किदो [सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति। किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः]

अनसूया—तस्सिं बहु एदं वि। कहेहि [तस्मिन्बह्वेतदपि। कथय]

प्रियंवदा—जदा णिवत्तिदुं ण इच्छदि तदा विण्णाविदो मए। भअवं, पढमं त्ति पेक्खिअ अविण्णादतवप्पहावस्स दुहिदुजणस्स भअवदा एक्को अवराहो मरिसिदव्वो त्ति [यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया। भगवन्, प्रथम इति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षितव्य इति]

अनसूया—तदो तदो [ततस्ततः]

प्रियंवदा—तदो मे वअणं अण्णहाभविदुं णारिहदि। किंदु अहिण्णाणाभरणदंसणेण सावो णिवत्तिस्सदि त्ति मन्तअन्तो एव्व अन्तरिहिदो [ततो मे वचनमन्यथा भवितुं नार्हसि किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन्नेवान्तर्हितः]

अनसूया—सक्कं दाणिं अस्ससिदुं। अत्थि तेण राएसिणा संपत्थिदेण सणामहेअङ्किदं अंगुलीअअं सुमरणीअं त्ति सअं पिणद्धं

हत्थे सम्म उजेय पिणद्धं । तस्सिं साहीणोवाया सउन्दला भविस्सदि [शक्यमिदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति शकुन्तला या हस्ते स्वयमेव पि॰ द्धम् । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति]

प्रियंवदा—सहि, एहि । देवकज्जं दाव णिव्वत्तेह्म । [सखि, एहि । देवकार्यं तावन्निर्वर्तयावः]

(इति परिक्रामतः)

प्रियंवदा—(विलोक्य) अणसूए, पेक्ख दाव । वामहत्थोवहिदवअणा आलिहिदा विअ पिअसही । भत्तुगदाए चिन्ताए अत्ताणं पि ण एसा विभावेदि । किं उण आअन्तुअं [अनसूये, पश्य तावत् वामहस्तोपहितवदनालिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तयात्मानमपि नैषा विभावयति । किं पुनरागन्तुकम्]

अनसूया—पिअंवदे, दुवेणं एव्व णो मुहे एसो वुत्तन्तो चिट्ठदु । रक्खिदव्वा क्खु पकिदिपेलवा पिअसही । [प्रियंवदे, द्वयोरेव नौ मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।]

प्रियंवदा—को णाम उण्हादएण णोमालिअं सिञ्चेदि [को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।]

(इत्युभे निष्क्रान्ते)

विष्कम्भकः

(Entering.)

Priyamvada—Being ill-tempered, whose persuasion will he accept ? He has, however, been a little softened.

Anasuya—Even this is much of him. Go on.

Priyamvada—When he did not want to return, *I entreated him thus* :—" Revered Sir, considering that this is the first time, this offence of one, who is *like* your daughter and unaware of the power of penance, will be pardoned by your reverence."

Anasuya—Yes, then ?

Priyamvada—Then saying—" *My words* cannot be otherwise but at the sight of some ornament of recognition, the curse shall cease "—he disappeared.

Anasuya—Then we can breathe freely because that royal sage, when departing, himself fastened on Shakuntala's finger, as a token of remembrance, a ring on which his name was engraved. With that Shakuntala will have the remedy in her power.

Priyamvada—Friend, come, let us finish our worship.

(Both walk on.)

Priyamvada—(Looking outside) Anasuya, just see ; our dear friend *looks* as if she were painted—with her face resting on her *left hand, her thoughts* being absorbed in her husband, she is not aware even of herself ; *what to say of a guest.*

Anasuya—Priyamvada, let this matter remain in

the mouth of us two only. Our dear friend is of delicate nature. She must be spared.

Priyamvada—Who would pour hot water on the jasmine ? (Exeunt)

End of Prelude.

(प्रवेश करके)

प्रियंवदा—हे सखी, उस महर्षि का स्वभाव टेढ़ा है। कौन उसे सीधा कर सकता है पर मैंने कुछ ढीला किया है।

अनसूया—उसका कुछ ढीला होना भी बहुत है। हाँ कह।

प्रियंवदा—जब वह लौटने को राजी नहीं हुआ। तब मैंने कहा कि हे भगवान्, यह आपकी कन्या के समान है; अपराध पहली ही बार हुआ है और वह तप के प्रभाव को जानती नहीं है, यह विचार कर एक अपराध आपको क्षमा करना चाहिये।

अनसूया—हाँ, फिर ?

प्रियंवदा—तब वह बोला कि मेरा वचन झूठा नहीं हो सकता पर सुध दिलाने वाला अलंकार देखने से शाप मिट जायगा। यह कहता कहता वह अन्तर्धान हो गया।

अनसूया—तो अब मेरी जान में जान आई क्योंकि जब वह राजर्षि जाने लगा था तब अपनी मुँदरी, जिस पर उसका नाम खुदा था, शकुन्तला की उँगली में यों कह कर पहना गया था कि इससे मेरी याद बनी रहेगी। इससे उपाय शकुन्तला के हाथ में ही रहेगा।

प्रियंवदा—सखी, चल, देवताओं की पूजा से निबट लें। (चलती हैं)

प्रियंवदा—(देखकर) हे अनसूया, देख तो—प्यारी सखी बायें हाथ पर मुँह रख कर कैसी चित्र लिखी सी दीख रही है। पति के ध्यान में

ऐसी बेसुध हो रही है कि इसे अपनी भी सुध नहीं है; फिर आये गये की बात ही क्या है?

अनसूया—प्रियंवदा, यह शाप की बात हम दोनों के मुँह से बाहर न जाय। प्रिय सखी का स्वभाव बड़ा कोमल है। उसे मत सुनाना।

प्रियंवदा—ऐसा कौन होगा जो चमेली की बेल पर तत्ता पानी छिड़के।

(दोनों जाती हैं)

विष्कम्भक।

Notes.—प्रकृतिवक्र—Perverse by nature; स्वभाव से टेढ़ा। प्रकृत्या वक्रः प्रकृतिवक्रः (तृ॰ तत्पु॰) अनुनय—entreaty; प्रार्थना, प्रतिगृह्णाति स्वीकरोति—accepts; स्वीकार करता है। कस्यानुनयम् गृह्णाति किस की प्रार्थना स्वीकार करता है। whose entreaties does he accept। सानुक्रोश:—relenting; दयायुक्त। अनुक्रोशः—अनु + क्रुश + घञ्। अनुक्रोशेन सहितः सानुक्रोशः। "कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोश"; इत्यमर;।

विज्ञापित:—was said; कहा गया। प्रथमम् इति मैत्य having thought that that is the first fault; पहला अपराध समझकर। मैत्य—प्र+ईय+ल्यप्। अविज्ञाततपःप्रभावस्य—who does not know the power of penance; तपस्या के प्रभाव को न जानने वाली का। अविज्ञातः अविदितः तपः प्रभावो भवतस्तपोवलं यस्या सा तस्याः अविज्ञाततपः प्रभावस्य (ब॰ व्री॰) it qualifies दुहितृजनस्य। दुहितृजनस्य—of the daughter; कन्या का, मर्षयितव्य:—क्षन्तव्यः; should be excused; माफ किया जाना चाहिये।

अभिज्ञानाभरणदर्शनेन—at the sight of some ornament of identification, याद दिलाने वाला आभूषण। अभिज्ञानम् आभरणम् अभिज्ञानाभरणम् तेन अभिज्ञानाभरणेन (कर्म धारय), an ornament which bears some marks by which it may be known that it belongs to the King निवर्तिष्यते—shall be removed, दूर हो जायगा।

मन्त्रयमाण:—saying, कहता हुआ।

अन्तर्हित:—disappeared, गायब हो गया। अन्तर+धा+क्त।

शक्यम् इदानीम् आश्वसितुम्—It is now possible to hope; अब जान में जान आई। कुछ आशा है। तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन while that राजर्षि was going, जब वह राजर्षि जाने लगा था। सम्+प्र+स्था+क्त। स्वनामधेयाङ्कितम्—Stamped with *his name; जिसके ऊपर उसका (राजा का) नाम खुदा है।* अङ्गुलीयक—ring अंगूठी। स्मरणीयम्—as a memento स्मरण चिन्ह। स्मरति अनेन स्मरणीयम्। स्मर+अनीयर्। पिनद्धम्—fastened; बांध गया, पहना गया। तस्मिन्—तस्मिन् अङ्गुलीयके सति—उस अंगूठी के होने हुये। स्वाधीनोपाया—with the remedy in her hands; अपने हाथ में उपाय है जिसके; स्वाधीन: स्वायत्त: उपाय: शापनिवर्तनोपाय: यस्या: सा स्वाधीनोपाया। निवर्तयाव:—finish; पूरा करेंगे।

वामहस्तोपहितवदना—बायें हाथ पर मुंह रखकर, with her face placed on her left hand; वामहस्ते उपहितम् स्थापितम् वदन यस्या: सा तादृशी। आलिखिता इव—like one painted; तस्वीर में खिंची हुई के समान। भर्तृगतया चिन्तया—with her thought centred round her husband; पति की चिन्ता से। विभावयति—is aware; जानती है। आत्मानमपि नविभावयति—

is not aware of her own self ; किं पुनः आगन्तुकम्—अतिथि की बात ही क्या है। what to speak of a stranger ; नौ—of us (two) हम दोनों के। प्रकृतिपेलया—delicate by nature; प्रकृति से कोमल। प्रकृत्या पेलवा इति प्रकृतिपेलवा। उष्णोदकेन—by hot water ; गरम जलसे।

विष्कम्भ की परिभाषा—

वृत्तवर्तिष्यमाणानाम् कथांशानांनिदर्शकः
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कंभ आदावंकस्य दर्शितः
इति विष्कम्भकः।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः।)

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन। प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति इति। परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम्। तथा हि

(Enters a pupil who has just arisen from sleep.)

Pupil—His reverence Kashyapa has just returned from his journey. He has ordered me to ascertain the time. Going out into the open air, I'll see how much of the night remains.

(Walking round and looking about.)

Oh ! It is day-break ; for

(एक शिष्य सोते से उठकर आता है)

शिष्य—महात्मा कण्व अभी परदेश से आये हैं। उन्होंने मुझे आज्ञा दी है कि समय का निश्चय कर आ। सो मैं बाहर जाकर देखता हूँ कि रात कितनी बाकी है।

(इधर उधर फिर कर और देख कर)

जो कथा हो गई है अथवा जो होने वाली है उसका संक्षेप में वर्णन जिसमें किया जाय तथा जो अङ्क के आरम्भ में होता है वह विष्कम्भ कहा जाता है। जहाँ मध्यम पात्रों का वार्तालाप होता है वह शुद्ध विष्कम्भ है जहाँ पर नीच और मध्यम पात्रों का वार्तालाप होता है वह मिश्र विष्कम्भ होता है।

Notes—सुप्तोत्थित.—who has awoke from sleep, सो कर उठा हुआ। आदौ सुप्त. पश्चात् उत्थित सुप्तोत्थित.। वेलोप लक्षणार्थम्—To watch the time, समय देखने के वास्ते। तत्र भवता—यह आदर सूचक शब्द है। प्रवासात् उपावृत्तेन काश्यपेन by (his reverence) Kashyapa who has returned from his journey; जो अपनी परदेश यात्रा से लौटे हैं।

प्रवासात्—में ल्यप् लोपे पञ्चमी से पञ्चमी है अर्थात् प्रवासकृत्वा इस अर्थ में प्रवासात् का प्रयोग हुआ है। प्रकाशम् निर्गत.—बहिगत going out, बाहर जाकर। कियत् अवशिष्टम् रजन्या—How much of the night is left, कितनी रात बची है।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः।
तेजोद्वयस्य युगपद् व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ २ ॥

अन्वय—एकत ओषधीनां पतिः अस्तशिखरं याति; एकत अरुणपुर सर अर्क आविष्कृत; लोकः तेजोद्वयस्य युगपत् व्यसनोदयाभ्यां आत्मदशान्तरेषु नियम्यत एव।

Oh! It is day-break, for

On the one side the moon goes to the peak of the setting mountain, on the other the sun rises, preceded

by the dawn. By the simultaneous rise and fall of these two luminaries man is, as it were, reconciled in the changes of his condition.

अहा ! यह तो सवेरा हो चला।

क्योंकि एक ओर तो चन्द्रमा अस्त होता है और एक ओर सारथी को आगे करके सूर्य प्रकट होता है। इस प्रकार तेजोमय सूर्यचन्द्र के साथ साथ उदय और अस्त में लोगों को अपनी दशा में परिवर्तन होने की मानो शिक्षा मिलती है।

व्याख्या:—एकस्यां दिशि तृणज्योतिषां पोषकः चन्द्रः अस्ताचलचूडां गच्छति। अन्यस्यां दिशि अरुणः अनूरुः पुरःसरः सारथिः यस्य तथाभूतः सूर्यः प्रकटीभूतः लोकः अतः तेजोद्वयस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य एकदा व्यसनं चन्द्रस्य अस्तगमनं सूर्यस्य च उदय आविर्भावः ताभ्यां आत्मनः सुखदुःखात्मकेषु अवस्थाविशेषेषु शिक्ष्यते इव। व्यसनोदयौ सर्वसाधारणौ इति विचार्य धीमता समदुःखसुखेन भाव्यमिति भावः।

Notes.—एकतः—on one side; एक तरफ। ओषधीनां पतिः—moon; चन्द्रमा। अस्तशिखरम्—summit of the setting-hill; अस्ताचल की चोटी। अस्तस्य शिखरम् अस्तशिखरम्। एकतः—on the other side; दूसरी तरफ। अरुणपुरः सरः—fore-runner; आगे आगे चलने वाला। अरुणपुरः सर. यस्य सः—who has got Arun as his fore-runner; अरुण है आगे आगे जिसके। आविष्कृतः—is exposed: निकला है; दिखाई पड़ता है। अर्कः—सूर्य। तेजोद्वयस्य—of the two luminaries; दो तेजस्वियों का अर्थात् सूर्य व चन्द्रमा। युगपत्—Simultaneously; साथ साथ। व्यसनोदयाभ्याम्—व्यसनम् च उदयश्च व्यसनोदयौ—

rise and fall, उदय व पतन। दशान्तरेषु अन्या दशाः दशान्तराणि तेषु दशान्तरेषु (मयूर॰यसकादि समास) at changes of their career, दशापरिवर्तन म।

अपि च

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥३॥

अन्वय—शशिनि अन्तर्हिते सा एव कुमुद्वती संस्मरणीयशोभा सती मे दृष्टिं न नन्दयति; अबलाजनस्य इष्टप्रवासजनितानि दुःखानि नूनं अतिमात्रसुदुःसहानि।

And also—

The moon having set, the same lily—with her beauty to be recalled from memory—does not please my eyes. To the weaker sex, pangs, caused by separation from lovers, are, no doubt, extremely unbearable.

और देखो—

चन्द्रमा का उदय हो रहा था तब जो कुमुदिनी नेत्रों को प्रसन्न कर रही थी वही चन्द्रमा के अस्त हो जाने पर मेरी दृष्टि को प्रसन्न नहीं करती क्योंकि उसकी शोभा प्रत्यक्ष नहीं रही—मुझे केवल उसकी याद बनी है। वास्तव में स्त्रियों के लिये पति वियोग का दुःख सहना बहुत ही कठिन है।

व्याख्या—शशिनि चन्द्रे अन्तर्हिते दर्शनपथात् अतीते सति सा एव पूर्वदृष्टा कुमुद्वती कुमुदिनी संस्मरणीया स्मृतिप्राप्या न तु

प्रत्यक्षा शोभा यस्याः सा मती में दृष्टिं न नन्दयति मोदयति। नूनम् निश्चितम् अबलाजनस्य दुर्बलस्य स्त्री जनस्य इष्टप्रवासजनितानि प्रियवियोगजनितानि दुःखानि अतिमात्रसुदुःसहानि अतिदुःखेनैव सोढुं शक्यानि। प्रियवियोगे नार्यः शोभा हीनाः भवन्ति इति भावः।

Notes.—शशिनि अन्तर्हिते—The moon having disappeared, चन्द्रमा के छिप जाने पर। यहाँ पर भावे सप्तमी है। सा एव—वही; संस्मरणीयशोभा—संस्मरणीया स्मृतिप्राप्या न तु प्रत्यक्षा शोभा यस्याः तादृशी संस्मरणीयशोभा—whose beauty is recalled from memory; जिसकी शोभा अब केवल स्मरण शक्ति में रह गई है अर्थात् शोभा अब नहीं रह गई है। यह केवल एक याद करने की वस्तु हो गई है। मे दृष्टिं न नन्दयति—does not please my eyes; मेरे नेत्रों को अच्छी नहीं लगती। नूनम्—verily; निश्चय। इष्टप्रवासजनितानि—इष्टस्य प्रवासेन जनितानि इष्टप्रवासजनितानि (तृ० तत्पु०) caused by the absence of the favourite; प्यारे के वियोग से उत्पन्न। अतिमात्रसुदुःसहानि—अतिमात्रं यथा स्यात्तथा सुदुः सहानि, very hard to bear; अत्यन्त दुःसह। अपिच—

फर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्र सन्ध्या
दार्भंमुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः।
वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

अन्वय—अग्रसन्ध्या कर्कन्धूनाम् उपरि तुहिनं रञ्जयति मयूरो वीतनिद्रः दार्भम् उटजपटलम् मुञ्चति एष हरिणश्च खुरविलिखितात् वेदिप्रान्तात् उत्थितः स्वाङ्गम् आयच्छमानः सद्यः पश्चात् उच्चैर्भवति।

Moreover the dawn is impurpling the dewdrops on the Jujube trees, the peacock with its sleep over is leaving the Kusa thatch of the cottage and this antelope, go. up from the edge of the mudbank, is forthwith becoming high behind in order to stretch its limbs

और भी—प्रभात का समय बदरी वृक्षों के ऊपर ओस डाल रहा है, मोर नींद छोड़ कर कुशा की बनी हुई झोपड़ी को छोड़ रहा है। और यह हिरण भी खुरों से खुरची हुई वेदि प्रान्त से उठकर अपने शरीर को फैलाने के वास्ते पीछे से ऊँचा कर रहा है।

व्याख्या—अग्रसन्ध्या प्रात सन्ध्या कर्कन्धूनाम् बदरी वृक्षानाम् उपरि तुहिन हिम रजयति अरुणरागेण योजयते। मयूरः वीतनिद्र व्यक्तनिद्र दार्भम् कुशरचितम् उटजपटल पर्णशालायाः आवरणम् मुञ्चति जहाति च हरिणश्च आश्रममृगोऽपि खुरविलिखितात् खुरक्षुण्णात् वेदिप्रान्तात् उत्थित सन् निद्रान्ते स्वम् अङ्गम् आयच्छमानः प्रसारयन् सद्य तत्क्षणम् उच्चै भवति उन्नतोभवति। अतः ब्रवीमि प्रभातमिति।

Notes.—अग्रसन्ध्या—dawn, सन्ध्या—Junctions There are two Junctions, अग्रसन्ध्या and अपरसन्ध्या। तुहिनम्—dewdrops, ओस। वीतनिद्र—waking up, जागकर, वीता विगता निद्रा यस्य स वीतनिद्र (ब॰ मं॰) दार्भम्—made of Kusa; कुशा की बनी हुई। उटजपटलम्—thatch, छप्पर। उटजस्य पर्णशालायाः पटलम् आवरणम्। खुरविलिखितात्—खुरै विलिखितात् खुरविलिखितात् (तृ॰ तत्पु॰)। आयच्छमान—प्रसारयन्—stretching, फैलाते हुये। प्र+सृ+णिच्+शतृ।

अपिच—

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षपिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखै-
✓ रत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा ॥५॥

अन्वय—क्षपिततमसा येन क्षितिधर गुरोः सुमेरोः मूर्ध्नि पादन्यासं कृत्वा विष्णोः मध्यमम् धाम क्रान्तः स अयं चन्द्रः अल्पशेषैः मयूखैः गगनात् पतति महताम् अपि अत्यारूढिः अप्यपभ्रंशनिष्ठा भवति ।

Moreover—

The moon, the very one by whom darkness is being caused to disappear, the middle domain of Vishnu was reached after having placed his Pada on the head of Sumeru, the lord of the mountains—is dropping from the sky with little of his rays left. Even of the great the highest ascent becomes ended in a deep descent.

जो चन्द्रमा अंधकार को दूर कर सुमेरु पर्वत के शिखर पर पहुँच कर आकाश में चढ़ गया था वही अब आकाश से नीचे गिर रहा है और उसकी किरणें भी थोड़ी ही रह गई हैं। सच है बड़े भी यदि ऊँचे चढ़ जाते हैं तो नीचे गिरते हैं।

व्याख्या—क्षपिततमसा—हृतान्धकारेण येन चन्द्रेण क्षितिधरगुरोः सुमेरोः मूर्ध्नि शिरसि पादन्यासं पादानां चरणानाम् न्यासं पातं कृत्वा विष्णोः मध्यमं धाम आकाशम् आक्रान्तम् प्राप्तम् आरूढम् सोऽयं भूतः महिमान्वितः चन्द्रः अल्पशेषैः अल्पाव-

शिष्टैः मयूखैः किरणैः गगनात् आकाशात् पतति महतामपि किं पुनः इतरेषाम् अत्यारूढिः उच्चैः स्थितिः अपभ्रंशनिष्ठा अपभ्रंशः दूरं पातः निष्ठा अन्ता यस्याः सा तादृशी भवति ।

Notes—क्षपिततमसा—क्षपिततमः येन सः तेन क्षपिततमसा by him who has destroyed the darkness, अन्धकार का नाश कर दिया है जिसने उससे । येन—used for the moon, क्षितिधरगुरौ—धरन्तीतिधरा—धृ+अच upholders, धारण करने वाले । क्षितेः धराः क्षितिधराः Sustainers of the earth पृथ्वी को धारण करने वाले । क्षितिधराणाम् गुरुः तस्य क्षितिधरगुरौ lord of the mountains, पर्वतराज । विष्णोः मध्यमम् धाम—Sky, आकाश विष्णु (वामन भगवान) के दूसरे पैर के रखने के स्थान को । वामन भगवान ने बलि को छलने के वास्ते दूसरा पैर आकाश में रक्खा था, तीसरा पाताल में । क्रान्तम्—was reached, पहुँचा । आ+क्रम्+क्त । अल्पशेषैः अल्पावशिष्टैः—which are very little in number, जो थोड़ी सी बची है । मयूखैः—किरणैः—with rays किरणों से । अत्यारूढिः—उच्चैः स्थितिः, highest acent बहुत ऊपर का चढना । अति+आ+रुह्+क्तिन् । अपभ्रंशनिष्ठा—अपभ्रंशः दूरपातः निष्ठा अन्तो यस्याः सा अपभ्रंशनिष्ठा—which ends in deep descent; जिसका अन्त नीचे गिरना होता है ।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

अनसूया—जइ वि णाम विसअपरम्मुहस्स जणस्स एदं ण विदिअं तह वि तेण रण्णा सउन्दलाए अणज्जं आअरिदं । [यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।]

शिष्य—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रान्तः ।)

अनसूया—पडिबुद्धा वि किं करिस्सं। ण मे उइदेसु वि णिअकरणिज्जेसु हत्थपाआ पसरन्ति। कामो दाणि सकामो होदु। जेण असच्चसन्धे जणे सुद्धहिअआ सही पदं कारिदा। अहवा दुव्वाससो कोवो एसो विआरेदि। अण्णहा कहं सो राएसी तारिसाणि मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तं पि ण विसज्जेदि। ता इदो अहिण्णाणं अंगुलीअअं से विसज्जेम। दुक्खसीले तवस्सिजणे को अब्भत्थीअदु। णं सहीगामी दोसो त्ति ववसिदा वि ण पारेमि पवासपडिणिउत्तस्स तादकस्सवस्स दुस्सन्तपरिणीदं आवण्णसत्तं सउन्दलं णिवेदिदुं। इत्थंगद अम्हेहिं किं करणिज्जं।

[प्रतिबुद्धापि किं करिष्ये। न मे उचितेष्वपि निजकार्येषु हस्तपादं प्रसरति। काम इदानीं सकामो भवतु। येनासत्यसंधे जने शून्यहृदया सखी पदं कारिता। अथवा दुर्वाससः कोप एव विकारयति अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मंत्रयित्वैतावत्कालस्य लेखमात्रमपि न विसृजति। तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्य विसृजावः। दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम्। ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम्। इत्थगतेऽस्माभिः किं करणीयम्।]

(Entering with a toss of the curtain).

Anasuya—*Though* it is possibly not known to persons (like us) who are averse to wordly affairs, yet the King has not behaved properly towards Shakuntala.

Pupil—I will inform my precepter that the time for sacrifice has arrived.

(Exit.)

Anasuya—Although I have arisen from sleep what shall I do ? My hands and feet do not move even for usual duties. May Cupid be gratified now, by whom our absent-minded friend has been made to repose confidence in a man who is not true to his word. Or rather it is due to the curse of Durvasa ; otherwise how that royal sage, having talked like that, has not sent even a letter for such a long time ! Should we send him the ring—the token of recognition ? But who among the ascetics, used to hardship, may be requested (to carry the ring to him) ! If I make up my mind to report to father Kanva, who has returned from his journey, that Shakuntala has been married to Dushyant, and is quick with child, I cannot do so as the fault lies with my friend This being the case, what are we to do ?

(परदा न हटा कर आती है)

अनसूया—यद्यपि (हम सरीखे) जो संसार की बातों से विमुख हैं उन्हें यह कदाचित् नहीं मालूम है (कि पति का वियोग सहना स्त्रियों के लिये कितना कठिन है) पर उस राजा ने शकुन्तला के साथ अच्छा बर्ताव नहीं किया।

शिष्य—अब होम का समय हुआ, जाकर गुरुजी से कह दूँ।

(बाहर जाता है)

अनसूया—मैं उठ तो बैठी पर करूँगी क्या ? प्रतिदिन के आवश्यक काम करने के लिये भी हाथ पैर नहीं चलते। अब कामदेव का मनोरथ

सफल हो जिसने शून्य हृदय वाली सखी से झूठी प्रतिज्ञा वाले राजा में विश्वास कराया, अथवा दुर्वासा के कोप के कारण यह अनर्थ हुआ है; नहीं तो कैसे वह राजर्षि ऐसे ऐसे वचन कहकर अब तक कोई पत्र भी न भेजता? क्या याद दिलाने को अँगूठी उसके पास भेज दें? पर दुखिया तपस्वियों में से किससे ले जाने को कहा जाय! पिता कण्व परदेश से आगये हैं; अगर मैं उनसे कहने का इरादा भी करूँ कि शकुन्तला का विवाह राजा दुष्यन्त के साथ हो गया है और वह गर्भवती है, तो भी कह नहीं सकती क्योंकि दोष तो मेरी सखी का ही है। ऐसी दशा में अब हमें क्या करना चाहिये।

Notes—अपटीक्षेपेण—without raising the curtain; बिनापरदा हटाये। विषयपराङ्मुखस्य—विषयेभ्यः पराङ्मुखः तस्य विषयपराङ्मुखस्य—averse from the world; सांसारिक विषयों से अलग। जनस्य न विदितम् यहां पर "कर्तरि च वर्तमाने" से कर्ता अर्थ में षष्ठी हुई है। शकुन्तलायाम्—आधारे सप्तमी से सप्तमी हुई है। अनार्यम्—न आर्यम् अनार्यम्—असत्, evil; बुरा। आचरितम्—किया।

अनुसूया के कहने का भाव यह है कि हम लोग सांसारिक बातों को नहीं जानती फिर भी इतना कह सकतीं हैं कि उस राजा ने शकुन्तला के साथ बुरा व्यवहार किया।

होमवेलाम्—time for offering oblations; होम करने का समय।

प्रतिबुद्धा—after waking; जागकर, शयनादुत्थिता।

उचितेष्वपि—अभ्यस्तेषु—my own usual (duties); मेरा प्रति दिन का काम। हस्तपादम्—hands and feet; हाथ पैर। हस्तौ च पादौ च हस्तपादम् समाहार द्वन्द्व। प्रसरति—प्रवर्तते—proceed आगे बढ़ता है। सकामः—सिद्धमनोरथः gratified; सफलमनोरथ।

काम • • •••भवतु—कामदेव का मनोरथ पूरा हो। असत्यसन्धेजने—in a man who is fal e to his promise, जिसकी प्रतिज्ञा झूठी है। असन्धा मिथ्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य स तस्मिन् असत्यसन्धे। पदकारिता—is made to repose confidence विश्वास कराया। विकारयति—is causing this evil; यह अनर्थ करा रहा है। एतावत . कालस्य—for such a long time, इतने दिन तक। लेखमात्रम्—letter, पत्र। इत —from here, यहाँ से। अभिज्ञानम् अङ्गुलीयकम्—identification ring, पहचान की अगूठी दु खशीले—दु खम् शीलयतितस्मिन् दु ख शीले—used to hardship, दुःख सहने के आदी। अभ्यर्थताम्—requested to go, जाने के लिये प्रार्थना की जाय। क. अभ्यर्थताम्—who Should be requested, i e none.

सखीगामी—सखीं गामी (द्वितीया समास)। सखी गामी दोष एष the fault lies with my fr end, अपराध तो सखी का ही है। व्यवसिता उद्युक्ता, ready, willing, इच्छा रहने पर भी। न पारयामि। निवेदयितुम्—Cannot dare to report, नहीं कह सकती। प्रवास प्रतिनिवृत्तस्य—प्रवासात् प्रतिनिवृत्त तस्यप्रवासप्रतिनिवृत्तस्य—returning from abroad, पर देश से आये हुये। दुष्यन्तपरिणीताम्—दुष्यन्तेनपरिणीता। married by Dushyant, दुष्यन्त से ब्याही आपन्नसत्वाम्—सत्वम् आपन्ना आपन्नसत्वा " प्राप्तापन्ने च द्वितीया से समास हुआ। अथवा आपन्नम् सत्वम् यया सा आपन्नसत्वाता (ब॰ ब्री॰) आपन्नसत्वाम्—गर्भवतीम्। एवं गते—This being the case, इस हालत में।

(प्रविश्य)

प्रियंवदा—(सहर्षम्।) सहि, तुवर सउन्दला पत्थापकोदुअं णिव्वत्तिदु।

[सखि, त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकम् निर्वर्तयितुम् ।]

अनसूया—सहि कहं एदं [सखि, कथमेतत् ।]

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं सुहसाइपुच्छिआ सउन्दलास-आसं गदह्मि । तदो दाव णा लज्जावणदमुहिं परिस्सजिअ तादकस्सवेण एव्वं अहिणन्दिदं । दिट्ठिआ धूमाउलिददिट्ठिणो वि जअमाणस्स पावए एव्व आहुदी पडिदा । वच्छे, सुसिस्सपरिदिण्णा विज्ञा विअ असोअणिज्जा संवुत्ता । अज्ज एव्व इसिरक्खिदं तुमं भत्तुणो सआसं विसज्जेमि त्ति ।

[श्रृणु । इदानीं सुखशयनप्रच्छिका शकुन्तलासकाशं गतास्मि ततस्तावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य तातकाश्यपेनैवमभिनन्दितम् । दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीया संवृत्ता । अद्यैव ऋषिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामीति ।]

अनसूया—अह केण सूइदो तादकस्सवस्स अअं वुत्तन्तो । [अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्यायं वृत्तान्तः ।]

प्रियंवदा—अग्गिसरणं पविट्ठस्स सरीरं विणा छन्दोमईए वाआए ।

[अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाचा ।]

अनसूया—सविस्मयम्) कहं विअ (कथमिव)

प्रियंवदा—(संस्कृतमाश्रित्य ।]

(Entering.)

Priyamvada—(with joy) Friend, make haste to arrange auspicious preparations for Shakuntala's departure.

Anasuya—How is it, friend ?

Priyamvada—Listen I had been to Shakuntala just now to enquire if she had a sound sleep when father Kanva embraced her—*whose face was turned* downwards on account of bashfulness—and thus congratulated her —" Fortunately, the oblation of the sacrificer, though his eyes were dimmed by smoke, has fallen into the fire Child, thou, like knowledge imparted to a good student, hast ceased to be a cause of anxiety This very day I shall send thee to thy husband, guarded by the sages"

Anasuya—By whom was this matter reported to revered Kanva ?

Priyamvada—By a metrical speech without a body when he entered the fire-house

Anasuya—(wondering) How ?

(प्रवेश करके)

प्रियंवदा—(हर्ष के साथ) सखी, शकुन्तला के प्रस्थान के मंगलाचार की तैयारी जल्दी कर।

अनसूया—सखी, यह क्या ?

प्रियंवदा—सुन ; अभी मैं शकुन्तला से पूछने गई थी कि रात में अच्छी तरह नींद आई या नहीं। वह लाज के मारे सिर झुकाए खड़ी थी। इतने में पिता कण्व ने उसे छाती लगा कर इस तरह आनन्द प्रकट किया—"आज यजमान की दृष्टि धुएँ से धुँधली हो रही थी तो भी उसकी आहुति अग्नि में ही पड़ी। यह बड़े भाग्य की बात है। हे वत्से, जैसे योग्य शिष्य को विद्या देने में मन को खेद नहीं होता उसी तरह मुझे तेरा सोच नहीं है। आजही तुझे ऋषियों के साथ भर्ता के पास भेज दूँगा।

अनसूया—पिता कण्व से यह हाल किसने कहा ?

प्रियंवदा—जब मुनि होमशाला में पहुँचे तब आकाशवाणी छंद में कह गई।

अनसूया—(चकित होकर) क्या कह गई ?

Notes.—त्वरस्व—make haste ; जल्दी करो। प्रस्थानकौतुकम् प्रस्थानस्य गमनसमयस्य भर्तृभवनयात्रायाः कौतुकम् मङ्गलम्। निर्वर्तयितुम् —कर्तुम्—to do ; करने के वास्ते। इदानीम्—अस्मिन्नेवक्षणे—at this time, इसी समय। "एतर्हि संप्रतीदानीमधुना साम्प्रतम् तथा" इत्यमरः। सुखशयनपृच्छिका—to enquire if she had a sound sleep, यह पूछने के वास्ते कि अच्छी तरह नींद आई या नहीं। शकुन्तलासकाशम्—शकुन्तलायाः सकाशम् ; near शकुन्तला ; शकुन्तला के पास। लज्जावनतमुखीम्—लज्जया अवनतमुखीम्—(her), whose face was turned downwards on account of bashfulness ; लज्जा से शिर नीचे किये हुये को। परिष्वज्य—having embraced ; आलिङ्गन कर के। परि+ष्वज्+ल्यप्। अभिनन्दितम्—congratulated ; आनन्द प्रकट किया। अभिनन्द्+क्त। दिष्ट्या—fortunately ; भाग्य से। धूमाकुलितदृष्टेः—धूमेन आकुलिता कलुषीकृता दृष्टिः यस्य स तस्य धूमाकुलितदृष्टेः—whose sight had been disturbed by smoke; जिसकी दृष्टि धुंये से धुंधली हो रही थी। यजमानस्य का विशेषण "धूमाकुलितदृष्टेः" है। आहुतिः—oblation ; हवन। सुशिष्यपरिदत्ता—सुशिष्याय परिदत्ता इति सुशिष्यपरिदत्ता—given to a deserving pupil ; अच्छे शिष्य को दी हुई। अशोचनीया—not an object of anxiety ; शोच का कारण जो न हो। "कुशिष्यमध्यापयतः कुतो यशः" विद्या जिस प्रकार अच्छे शिष्य को दीजाती है तो गुरु को शोच नहीं होता उसी प्रकार शकुन्तला अच्छे पात्र को दी गई थी अतः वह भी शोच की पात्र न हुई। ऋषिरचिताम्—ऋषिभिः रचिताम् ऋषिरचिताम्—मुनियों से रचित ;

guarded by the sages ; विसर्जयामि—will send , भेजूँगा। येन सूचित:—by whom it was told , किस से कहा गया। 'येन' में अनुक्ते कर्तरि तृतीया से तृतीया हुई है। अग्निशरणम्—fire house , होमशाला। छन्दोमय्यावाण्या—by a metrical utterance , छन्द मय वचनो से।

प्रियंवदा—(संस्कृतमाश्रित्य)

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानाम् भूतये भुवः
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भाम् शमीमिव ॥६॥

अन्वय—हे ब्रह्मन् दुष्यन्तेन आहितम् तेजो भुवो भूतये दधानाम् तनयाम् अग्निगर्भाम् शमीम् इव अवेहि।

Priyamvada (in Sanskrit) "O Brahman Know that your daughter bears the seed, put by *Dushyant* for the good of the world, as the sami tree holds fire within."

प्रियम्वदा—(संस्कृत में) हे मुनि ! तुम यह जान लो कि तुम्हारी लड़की के गर्भ में वह तेज—जो राजा दुष्यन्त ने उसे पृथ्वी के अभ्युदय के लिये दिया है—उसी तरह है जैसे समी की लकड़ी के भीतर आग रहती है।

व्याख्या—हे *ब्रह्मन्* ! वेदविद्वांवर काश्यप दुष्यन्तेन राज्ञा आहितम् कृताधानम् तेजः भुवो जगतो भूतये मङ्गलाय दधानाम् *धारयन्तीम् तनयां कन्यां शकुन्तलाम् अग्निगर्भाम् अग्नि: गर्भे* यस्याः सा ताम् अग्निगर्भाम् शमीमिव वृक्षविशेषम् इव अवेहि जानीहि।

Notes —निहितम्—put ; रक्खा हुआ ; दिया हुआ। आ+धा+क्त। भुवः=of the world ; संसार के। भूतये—for the

good ; भलाई के लिये। दधानाम् —धारयन्तीम् —bearing ; धारण करती हुई। अग्निगर्भाम्—अग्निः गर्भे यस्याः सा ताम् अग्निगर्भाम्—which has got fire inside ; जिसके अन्दर आग है। अवेहि—Know ; जानो।

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य।) सहि, पिअं मे। किन्तु अज्ज एव्व सउन्दला णीअदित्ति उक्कण्ठासाहारणं परितोसं अणुहोमि।

[सखि, प्रियं मे। किन्त्वद्यैव शकुन्तला नीयत इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि।]

प्रियंवदा—सहि, वअं दाव उक्कण्ठं विणोदइस्सामो। सा तवस्सिणी णिव्वुदा होदु [सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयावः सा तपस्विनी निर्वृता भवतु।

अनसूया—तेण हि एदस्सिं चूदसाहावलम्बिदे णारिएरसमुग्गए तण्णिमित्तं एव्व कालन्तरक्खमा णिक्खित्ता मए केसरमालिआ। तं तुमं हत्थसंणिहिदं करेहि। जाव अहंपि से गोरोअणं तित्थमित्तिआं दुव्वाकिसलआणित्ति मङ्गलसमालम्भणाणि विरएमि [तेन ह्येतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके तन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका। तां त्वं हस्तसंनिहितां कुरु। यावदहमपि तस्यै गोरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि]

प्रियंवदा—तह करीअदु [तथा क्रियताम्]

[अनसूया निष्क्रान्ता। प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति]

Anasuya—(embracing Priyamvada) Friend,

That is to my delight but when I think that she will be sent today, I feel joy mixed with sorrow

Priyamvada—Friend, we shall get rid of our sorrow Let that poor girl be happy

Anasuya—I have deposited for this occasion a garland of Bakul flowers, capable of keeping good for a long time, in a cocoanut basket, which is suspended on a bough of that mango tree Take it in your hand while I prepare auspicious unguents, composed of *Gorochana*, holy clay and Durva sprouts

Priyamvada—Very well

(Exit Anasuya, Priyamvada takes the flowers.

अनसूया—(प्रियम्वदा का आलिंगन करके) यह बात तो मुझे बड़ी अच्छी लगी पर शकुन्तला आज ही जायगी यह सोचकर सुख के साथ दुःख भी होता है।

प्रियम्वदा—सखी, हमारा तो दुःख से पीछा छुट जायगा। उस बिचारी को सुख मिले।

अनसूया—आम की डाल में जो नरेली लटकती है उसमें इसी अवसर के लिये मैंने ऐसे बकुल के फूलों की एक माला रख छोड़ी है जो बहुत दिन तक नहीं मुरझावें। तू उसे हाथ में लेले। तब मैं भी गोरोचन, तीर्थों की मिट्टी और दूब की कोंपल आदि से मंगल का उबटन तैयार करलूँ।

प्रियम्वदा—बहुत अच्छा।

(अनसूया जाती है, प्रियम्वदा फूल लेलेती है।

Notes.—आश्लिष्य—having embraced ; आलिङ्गन कर। आ+श्लिष+ल्यप् । उत्कण्ठासाधारणम्—उत्कण्ठयासाधारणम् इति उत्कण्ठासाधारणम्—qualifies परितोषम् उत्कण्ठासाधारणम् सुखम्—happiness mixed with anxiety ; विनोदयिष्यावः—समयिष्यावः—Shall allay ; कम करेंगे । हटावेंगे । सा तपस्विनी refers to Shakuntala ; what Priyamvada means to say is 'let poor Shakuntala be happy by going to her husband and we shall somehow or other allay our sorrow (of separation from her.)' निर्वृता—सुखिनी ; happy ; प्रसन्न । चूतशाखावलम्बिते—चूतशाखायाम् अवलम्बिते इति चूतशाखावलम्बिते (सप्तमी तत्पु०) suspended on the mango twig; आम की डाल से लटकते हुये । नालिकेरसमुद्गके नालिकेरस्य समुद्गके सम्पुटके—in the coconut basket ; नारियल की बनी हुई टोकरी में । एतन्निमित्तमेव—प्रस्थानकौतुकसम्पादनार्थम् for this purpose ; इसी काम के वास्ते । कालान्तरक्षमा—कालान्तरे दिनात्ययम् क्षमते इति कालान्तरक्षमा गतेऽपिकाले अम्लाना इत्यर्थ :—suited to stand lapse of time—जो समय पाकर मुरझाये नहीं। निक्षिप्ता—नि+क्षिप्+क्त स्थापिता ; was placed ; रक्खी गई। हस्तसन्निहिताम्—हस्तयोःसन्निहिता—इति हस्तसन्निहिता तां हस्तसमीपस्थाम् —near at hand ; हाथ के पास अर्थात् हाथ में लेलो। मृगरोचना गोरोचनाम् " मृगः पयोकुरङ्गे च " इति विश्वः । दूर्वाकिसलयानि—दूर्वायाम् किसलयानि अङ्कुरान्—young shoots of Durva grass ; दूब के अङ्कुर। मङ्गलसमालम्भनानि—auspicious unguents ; मङ्गल का उबटन।

(नेपथ्ये)

गौतमि—आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूए, तुवर। एदे क्खु हत्थिणा-उरगामिणो इसीओ सद्दावीअन्त [अनसूये त्वरय। एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषय शब्दाय्यन्ते]

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता)

अनसूया—सहि, एहि। गच्छह्म [सखि एहि। गच्छाव]

(इति परिक्रामत)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा पडिच्छिदणीवाराहिं सोत्थिवाअणिआहिं तावसीहिं अहिणन्दी-अमाणा सउन्दला चिट्ठइ। उवसप्पह्म णं [एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवाराभि स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसी-भिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति। उपसर्पाव एनाम्]

(इत्युपसर्पत)

(Behind the Scene)

Gautami—order Sharngrava and others to escort Shakuntala

Priyamvada —(listening) Anasuya—look sharp The sages who have to go to Hastinapur, are being called

(Entering with auspicious unguents in her hands)

Anasuya —Come, friend , let us go

(Both walk round)

Priyamvada —(looking) There sits Shakuntala, bathed overhead early at sunrise She is being congratulated by the women of the hermitage, who

invoke blessings on her with wild rice. Let us approach her.

(They approach)

(नेपथ्य में)

गौतमि,—शार्ङ्गरव आदि से कह दो कि शकुन्तला को पहुँचाने जाना होगा।

प्रियंवदा—(कान लगाकर) अनसूया, जल्दी कर। हस्तिनापुर जाने वाले मुनि बुलाये जा रहे हैं।

(हाथ में उबटन लिये—प्रवेश करके)

अनसूया—आओ सखी, हम भी चलें।

(दोनों चलती हैं)

प्रियंवदा—(देखकर) यह शकुन्तला सूरज निकलते ही सिर से नहाकर बैठी है और स्वस्ति बोलने वाली तपस्विनियाँ नीवार लेकर आशीर्वाद दे रही हैं। हम भी इसके पास चलें।

(पास जाती हैं)

Notes.—आदिश्यन्ताम्—should be ordered; आज्ञा दिये जायँ। शार्ङ्गरवमिश्राः—शार्ङ्गरवेणमिश्राः sharangrava and others (तृतीया तत्पुरुष)। मिश्र at the end of a compound denotes respectability with the additional idea of "and others" and may be translated in such cases as the present by "Mr" or we may explain शार्ङ्गरव प्रधानं येषां ते शार्ङ्गरव मिश्राः (नित्यसमासः)। शकुन्तलानयनाय—शकुन्तलायाः नयनाय इति शकुन्तलानयनाय—to take Shakuntala; शकुन्तला को ले जाने के वास्ते।

हस्तिनापुरगामिनः—going to Hastinapur; हस्तिनापुर

जाने वाले। हस्तिनापुर is the celebrated city founded by King Hastin, the great grandson of Bharata, said to be situated about 56 miles North East of modern Delhi on the banks of an old tributary of the Ganges.

शब्दाय्यन्ते—are being called ; बुलाये जा रहे हैं। are made to speak out , i. e. they are called and they answer, with the reading शब्दायन्ते the sense is शब्दं कुर्वन्ति, they shout but no mere shouting is intended. They are made to respond Hence we must have णिच्। Thus शब्दाय+णिच्+कर्मणिलट् अन्ते।

समालम्भनहस्ता—समालम्भनानि मङ्गलालङ्करणानि हस्ते यस्याः सा समालम्भनहस्ता (ब॰ ब्री॰)—with decorations in her hand ; हाथ में उबटन की सामग्री लिये हुये।

सूर्योदये एव—at the very rise of the Sun , सूर्योदय होते ही। शिखामज्जिता—शिखायाम् मज्जिता—bathed overhead ; सिर से नहाकर। मस्ज्+णिच्+क्त। प्रतीष्टनीवाराभि.—प्रतीष्टाः गृहीताः स्वहस्तगृहीता इत्यर्थः ये नीवाराः ते हस्ते यासाम् ताभिः प्रतीष्टनीवाराभि (ब॰ ब्री॰) who have got नीवार in their hands ; जो नीवार लिये हैं उनसे। स्वस्तिवाचनिकाभि—स्वस्ति इत्यस्य वाचनम् स्वस्तिवाचनम्। स्वस्तिवाचनाय हिताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः स्वस्तिवाचनाधिकारिणीभि—Competent to give blessings by reason of their age and सौभाग्य। स्वस्तिवचन कहने के वास्ते आई हुई। अभिनन्द्यमाना—Being Congratulated; अभिनन्दित की जाती हुई। अभि+नन्द+शानच्। उपसर्पाव—Let us go ; चलना चाहिये।

[ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारासनस्था शकुन्तला ।]

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति) जादे, भत्तुणो बहुमाणसूअअं महादेईसद्दं लहेहि [जाते, भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व]

द्वितीया—वच्छे, वीरप्पसविणी होहि [वत्से, वीरप्रसविनी भव]

तृतीया—वच्छे, भत्तुणो बहुमदा होहि [वत्से भर्तुर्बहुमता भव]

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य) सहि, सुहमज्जणं दे होदु [सखि, सुखमज्जनं ते भवतु]

शकुन्तला—साअदं मे सहीणं । इदो णिसीदह [स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदतम्]

उभे—(मङ्गलपात्राण्यादाय उपविश्य ।) हला, सज्जा होहि । जाव दे मङ्गलसमालम्भणं विरएम [हला, सज्जा भव । यावत्ते मङ्गलसमालम्भनानि विरचयावः]

शकुन्तला—इदं पि बहु मन्तव्वं । दुल्लहं दाणिं मे सहीमण्डणं भविस्सदि त्ति । [इति बाष्पं विसृजति] [इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यतीति]

उभे—सहि, उइदं ण दे मङ्गलकाले रोइदुं । (इत्यश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः) [सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम्]

प्रियंवदा—आहरणोइदं रूवं अस्समसुलहेहिं पसाहणेहिं विप्पआरीअदि [आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैः विप्रकार्यते]

(Then enters Shakuntla on a seat, in the manner described)

One ascetic woman —(to Shakuntla) My child, may you get the title of chief queen, indicative of great regard by your husband !

Second woman—My child, may you be the mother of a hero !

Third woman—My child, may you be much esteemed by your husband !

(Exeunt all—Except Gautami—after giving blessings)

Both friends—(approaching) Friend, May this bath be auspicious to you !

Shakuntala—Welcome to my friends Sit down here

Both—(taking up the vessels of auspicious things and sitting down) Friend, be ready for we shall smear your body with auspicious unguents

Shakuntala—It is also to be valued highly Decoration by my friends will be rare now

(Sheds tears)

Both—Friend, it is not proper for you to shed tears at an auspicious time

(Wiping away tears they decorate her)

Priyamvada.—Your body is worthy of ornaments. It is marred by decorations available in the hermitage.

(ऊपर कही हुई रीति से आसन पर बैठी शकुन्तला प्रवेश करती है)

एक तपस्विनी—(शकुन्तला की ओर देखकर) हे बेटी, तेरा नाम "महादेवी" हो जो पति के द्वारा अत्यन्त आदर होने का सूचक है।

दूसरी तपस्विनी—बेटी, तू शूरवीर की माता हो!

(आशीर्वाद देकर सब जाती हैं ; गौतमी रह जाती है)

दोनों सखियाँ—(शकुन्तला के पास जाकर) सखी, तेरा स्नान मंगलकारी हो।

शकुन्तला—सखियो, भली आईं ; यहाँ बैठो)

दोनों सखियाँ—(मंगल-पात्र हाथ में लेकर और बैठकर)
सखी, तू तैयार हो जा क्योंकि हमें मांगलिक उबटन करना है।

शकुन्तला—इसे भी मैं बहुत करके मानूँगी क्योंकि मुझे तुम्हारे हाथ से फिर सिंगार कराना दुर्लभ हो जायगा। (आँसू गिराती है)

दोनों सखियाँ—सखी, ऐसे मंगल समय रोना उचित नहीं है।

(आँसू पोंछ कर सिंगार करती हैं)

प्रियंवदा—सखी तेरा रूप गहनों के योग्य है। आश्रम में मिले—अलंकारों से इसकी शोभा फीकी पड़ जाती है।

Notes—यथोद्दिष्टव्यापारा—यथोद्दिष्टः व्यापारो यस्याः सा यथोद्दिष्टव्यापारा—engaged as described—ऊपर कही हुई रीति से। उद्दिष्टस्य अनतिक्रमः यथोद्दिष्टम्। आसनस्था—आसने तिष्ठतीति या

सा आसनस्था—Sitting on a seat ; आसन पर बैठी हुई। अन्यतमा—one , एक । जाते—daughter , बेटी। जाता का सम्बोधन है। बहुमानसूचकम्—बहुमानस्यसूचकम् बहुमानसूचकम् indicating great esteem, अति आदर का सूचक । मान —मन्+घञ् =मान । बहु मान बहुमान । महादेवी—महतीदेवी महादेवी।

वीरप्रसविनी—वीरम् प्रसूते वीरप्रसविनी वीरसू mother of a hero ; वीर की मा । वीर को पैदा करने वाली। गौतमीवर्ज्जम्—गौतमीम् वर्जयित्वा—leaving Gautami , गौतमी को छोड़कर । सुखमज्जनम् —happy bath , मंगलकारी स्नान । निषीदतम्—sit बैठो । सज्जाभव—get ready , तैयार हो । मङ्गलसमालम्भनम्—मङ्गलार्थम् समालम्भनम्—auspicious decorations—माङ्गलिक उबटन ।

मन्तव्यम्—मन्+तव्य मन्तव्यम्—Should be esteemed , समझना चाहिये । सखीमण्डनम्—सख्या मण्डनम्—सखीमण्डनम्—decoration by (my) friends, सखियों द्वारा मण्डन ।रोदितुम्—रोदनम्—weeping , रोना । प्रमृज्य—प्र+मृज्+ल्यप्—wiping , पोंछकर । नाट्येन प्रसाधयत .—act decorating , सिंगार करती हैं। आभरणोचितम्—deserving Jewellery , आभरणों के योग्य। आभरणानाम् अलङ्काराणाम् उचितम् योग्यम् आभरणोचितम्। आश्रम सुलभैः—आश्रमे सुलभैः आश्रमसुलभैः—available in the hermitage , आश्रम में सुलभ। This qualifies प्रसाधनैः — प्रसाधनैः—decorations , अलङ्कार । विप्रकार्य्यते—प्रघृष्यते—is insulted , is marred , फीकी पड़ जाती है। वि+प्र+कृ+णिच्+लट् ।

(प्रविश्योपायनहस्तौ)

ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् । अलङ्क्रियतामत्रभवती ।

(सर्वा विलोक्य विस्मिताः)

गौतमी—वच्छ णारअ, कुदो एदं [वत्स, नारद कुत एतत्]

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।]

गौतमी—किं माणसी सिद्धी [किं मानसी सिद्धिः]

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानीं ।

(Entering with presents in their hands)

Two young hermits—Here are ornaments. Let the respected lady be decorated

(All are astonished to see them.)

Gautami—Child Narad, whence are these ?

First hermit—By the power of father Kanva.

Gautami—Creation of his mind ?

Second hermit—Certainly not ; listen. The venerable sage ordered us to gather flowers for Shakuntala from the trees and then—

(उपहार लेकर आते हैं)

दो ऋषिकुमार—ये अलंकार हैं । इससे भगवती का सिंगार करो ।

(सब देखकर चकित होती हैं)

गौतमी—बेटा नारद ये कहाँ से आये ?

पहला ऋषिकुमार—तात कश्यप के प्रभाव से ।

गौतमी—क्या मन में विचारते ही प्राप्त हो गये ।

दूसरा ऋषि कुमार—नहीं तो ; सुनो , जब महात्मा कश्यप ने हमें आज्ञा दी कि शकुन्तला के लिये वृक्षों से फूल ले आओ तब—

Notes—उपायनहस्तौ—उपायनं हस्तयो यद्योः तौ उपायनहस्तौ (ब० ब्री०) with present in their hands, हाथ में माला लेकर। अत्रभवती—her honoured self; भगवती (शकुन्तला) अत्रभवान्, अत्रभवती etc. are terms of respect। काश्यपप्रभावात् —काश्यपस्य प्रभावात् काश्यपप्रभावात्—Through father Kashyapa's majesty—पिता काश्यप के प्रभाव से। मानसी सिद्धिः —mental creation, मन से उत्पन्न। मानसी—मनस. इयम् इति मानसी मनस+अण्+ई। सिद्धिः—कृतिः—creation।

तत्रभवता—a term of respect; आज्ञप्ता—आ+ज्ञप्+क्त। have been ordered, आज्ञा दिये गये। आह्रत—bring; ले आवो, आ+हृ+लोट्।

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डुतरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित्।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः॥७॥

अन्वय—केनचित् तरुणा नः इंदुपांडु मांगल्यं क्षौमं आविष्कृतम्; केनचित् चरणोपभोगसुलभः लाक्षारसः निष्ठ्यूतः; अन्येभ्य आपर्वभागोत्थितैः किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः वनदेवताकरतलैः आभरणानि दत्तानि।

Some tree put forth moon-white and auspicious rich garment; another gave out the juice of lac, fit for dyeing the feet; by others were presented ornaments through the hands of wood nymphs, which (hands)—vying with the sprouts of those trees—were extended as far as the wrist.

किसी वृक्ष ने चन्द्रमा के समान सफेद बढ़िया मांगलिक वस्त्र दिये; किसी ने चरणों में महावर लगाने के योग्य लाख का रस दिया; किन्हीं वृक्षों ने वनदेवियों के हाथ—जो उन्हीं वृक्षों की नई कोंपल के समान थे—पहुँचे तक लंबे करके हमें गहने दिये।

व्याख्या—केनचित् वृक्षेण अस्मभ्यं इन्दुः चन्द्रः इव पांडु गौरं मंगलोचितं दुकूलं प्रकाशितम्; केनचित् वृक्षेण चरणयोः पादयोः उपभोगः उपरंजनं तत्र सुलभः योग्यः अलक्तः उद्गीर्णः; अन्येभ्यः वृक्षेभ्यः आपर्वभागं मर्यादीकृत्य आपर्वभागं मणिबन्धपर्यन्तं उत्थितैः उद्गतैः किसलयानां नवपल्लवानां उद्भेदाः उद्भिन्नानि किसलयानि तेषां प्रतिद्वंद्विभिः प्रतिस्पर्धिभिः वनदेवतानां करतलैः भूषणानि अर्पितानि।

Notes.—तरुणा—by a tree; वृक्ष से। इन्दुपाण्डु—इन्दुः चन्द्रः इव पाण्डु धवलम् इन्दुपाण्डु—white like moon; चन्द्रमा के समान सफ़ेद। माङ्गल्यम्—मङ्गलयोग्यम्—auspicious; मङ्गलयोग्य—मङ्गल+ ष्यञ्। क्षौमम्—of silk garment; रेशमी वस्त्र। आविष्कृतम्—दिया गया। आ+विस्+कृ+ क्त। चरणोपराग सुलभः—चरणयोः उपरागे रञ्जन् कर्मणि सुलभः इति चरणोपरागसुलभः—nice for dyeing the feet with; पैरों में महावर लगाने के योग्य। लाक्षारसः—liquid lac; लाख का रस। निष्ठ्यूतः—was poured out; दिया गया। आपर्वभागोत्थितैः—पर्वणः सन्धेः भागः प्रदेशः तस्मात् आ तत्पर्यन्तम् आपर्वभागम् (अव्ययीभाव) up to the wrist; कलाई तक। आपर्वभागम् उत्थिताः इति तैः आपर्वभागोत्थितैः—protruded up to the wrist; कलाई तक लम्बा करके। किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः—किसलयानाम् उद्भेदाः विकासाः तेषां प्रतिद्वन्द्विभिः इति किसलयोद्भेद प्रतिद्वन्द्विभिः—rivals of the fresh leaves; (उन्हीं वृक्षों की) नई पत्तियों के समान। The hands thus put out were like

the bunches of fresh leaves that were in the trees. वनदेवताकरतलैः—वनदेवताना करतलैः—by the palms of wood nymphs. वनदेवियों के हाथों से। दत्तानि—were given.

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हला, एमाए अब्भुववत्तीए सूइआ दे भत्तुणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छी। [हला, अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मी।

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति।)

प्रथमः—गौतमि, एह्येहि। अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवेदयावः।

द्वितीयः—तथा।

(इति निष्क्रान्तौ।)

सख्यौ—अए, अणुवजुत्तभूसणो अअं जणो। चित्तकम्मपरिअएण अङ्गेसु दे आहरणविणिओअं करेह्म।

[अये, अनुपभुक्तभूषणोऽयं जनः। चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु त आभरणविनियोगं कुर्वः।]

शकुन्तला—जाणे वो णेउणं। [जाने वां नैपुणम्।]

(उभे नाट्येनालंकुरुतः।]

Priyamvada—(looking at Shakuntala) By this favour is indicated the royal fortune which you will enjoy in your husband's house.

(Shakuntala looks ashamed.)

First hermit—Come, Gautami ; let us report the service of the trees to Kanva, who has just come up from his bath.

Second hermit—Very well.

(Exeunt both.)

Anasuya—We have never worn ornaments. We shall put them in proper places as we have seen in pictures

Shakuntala—I know your skill

(Both decorate her.)

प्रियंवदा—(शकुन्तला को देखकर) वनदेवियों की कृपा से यह सूचित होता है कि तुझे सासरे में राज्यलक्ष्मी प्राप्त होगी।

(शकुन्तला लजाती है)

पहला ऋषिकुमार—गौतम, आओ कश्यप स्नान करके आ गये हैं। उनसे वनदेवियों के अनुग्रह का हाल कह दें।

दूसरा—अच्छा।

(दोनों जाते हैं)

अनसूया—हमने गहने तो कभी नहीं पहने हैं पर जैसे हमने तसवीरों में देखे हैं उसी तरह पहनाएँ देती हैं।

शकुन्तला—मैं तुम्हारी चतुरई जानती हूँ।

(दोनों सिंगार करती हैं)

Notes.—अभ्युपपत्या—अनुग्रहेण (वनस्पतिकृतेन) favour ; कृपा। सूचिता—is indicated ; सूचित होता है। अनुभवितव्या—which is to be enjoyed ; जो भविष्य में मिलने वाली है। व्रीड़ा—bashfulness ; शर्म। अभिषेकोत्तीर्णाय—अभिषेकात् उत्तीर्णः इति अभिषेकोत्तीर्ण. अभिषेकात् उत्तीर्णः इत्यर्थः: come up from his bath ; स्नान करके लौटे हैं। वनस्पतिसेवाम्—Service by the trees ; वृक्षों की (द्वारा की गई) सेवा।

अनुपभुक्तभूषण :—अनुपभुक्तानिभूषणानि —म् वृत्तिः बाष्पवृत्तिः (ब० ब्री०) who has not worn ornam -eyesight देखने नहीं पहना है । उसका कहने का तात्पर्य यह है कि शकुन्तलागमना- नहीं पहने हैं इससे नहीं जान सकती कि कौन गहना क sorrowful है । चित्रकर्मपरिचयेन—चित्रकर्मणः आलेख्य लेखनस्य परिच रण्योकसः (करणे तृतीया)—by the Knowledge of paintin रहने तसवीरों में देखा है उस ज्ञान के अनुसार । आभरणविनियो — आभरणानाम् विनियोगम् आभरणविनियोगम्—putting ornaments ; गहनों का पहनाना । आभरणविनियोग कुर्वः—गहने पहनाती हूँ । नैपुण्यम्—Skill , होशियारी ।

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः— 15067

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः ---नासी
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ८ ॥

इति परिक्रामति ।)

अन्वय—अद्य शकुन्तला यास्यति इति हृदयं उत्कण्ठया संस्पृष्टम् कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषः दर्शनम् चिन्ता जडम् अरण्यौकसः मम तावत् स्नेहात् ईदृशम् वैक्लव्यम् अहो गृहिणः नवैः तनयाविश्लेष दुःखैः कथं नु पीड्यन्ते !

(Enters Kanva who has retired from his bath.)

Kanva—As Shakuntala will go today, my heart is overwhelmed with anxiety ; my voice is indistinct

Second hermit—pressing the flow of tears; my
ption is paralysed on account of
ght; if such is the grief, through
Anasuya—ne—a recluse—how much more must the
We shall pr ers be afflicted by the first pangs of separ-
in pictur om their daughters. (Walks round.)
S

(स्नान करके कण्व आते हैं)

कण्व— आज शकुन्तला जायगी, इससे मेरे हृदय में बड़ा उद्वेग है, आँसुओं का प्रवाह रोकने के कारण स्वर गद्गद् हो गया है; चिन्ता के कारण इन्द्रियों का ज्ञान जाता रहा है, जब मुझ सरीखे वनवासी को भी स्नेह के कारण इतनी अधीरता है फिर बेटी के पहले वियोग के दुःख से गृहस्थियों की क्या दशा होती होगी।

(इधर उधर टहलते हैं)

व्याख्या—अद्य शकुन्तला पतिगृहं गमिष्यति इति हेतोः मम मनः उद्वेगेन आक्रान्तम्; स्वरः स्तंभितया निरुद्धया वाष्पाणां अश्रूणां वृत्त्या प्रसरेण कलुषः विकृतः अस्पष्टश्च जातः; दर्शनं तत्त्वदिन्द्रियज ज्ञानं शकुन्तलागमनचिन्तया मंथरं विषयग्रहणासमर्थं; अरण्यं ओकः यस्य तस्य वनवासिनः मम शकुन्तला वात्सल्यात् एवं विधं वैक्लव्यं कातरता; अहो इति आश्चर्ये; गृहस्थाः प्रथमाविर्भूतैः तनयाभ्यः दुहितृभ्यः विश्लेषः वियोगः तस्य दुःखैः कीदृशं क्लिश्यन्ते।

Notes—उत्कण्ठया—by anguish; उद्वेग से। संस्पृष्टम्—सम् + स्पृश + क्त। Smitten; स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः—स्तम्भिता धैर्येण वारिता या वृत्तिः अश्रुप्रसरः तया कलुषः विकृतः इति स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः—my throat is troubled with the checked flow of tears; आँसुओं का

प्रवाह रोकने से कण्ठ गदगद हो गया है। वाष्पायाम् वृत्ति. बाष्पवृत्तिः स्तम्भिता बाष्पवृत्ति स्तम्भितबाष्पवृत्ति। दर्शनम्—eyesight देखने की शक्ति। चिन्ताजडम्—चिन्तयाजडम् चिन्ताजडम् शकुन्तलागमना नुध्यानेनजडम् विह्वलम्—paralysed on account of sorrowful thought, इन्द्रियों का ज्ञान चिन्ता के कारण जाता रहा है। अरण्यौकस —अरण्यम् ओको यस्य स तस्य अरण्यौकस, वनवासिन वन में रहने वाले (मुनि) का। वैक्लव्यम्—grief, विकलता, दुःख। नवै—new, नया। तनयाविश्लेषदुःखैः—तनयाभि विश्लेषः तनयाविश्लेष तज्जाते दुःखैः रितितनयाविश्लेष दुःखैः —Pangs of separation from their daughters, कन्या के वियोग का दुःख। पीड्यन्ते—are afflicted, दुःखी होते हैं।

सख्यौ—हला सउन्दले, अवसिदमण्डणासि। परिधेहि सम्पद खोमजुअलं। [हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि। परिधेहि सांप्रत क्षौमयुगलम्।]

(शकुन्तलोत्थाय परिधत्ते)

गौतमी—जादे, एसो दे आणन्दपरिवाहिणा चक्खुणा परिस्सजन्तो विअ गुरू उवट्ठिदो। आआर दाव पडिवज्जस्स। [जाते, एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थित। आचार तावत्प्रतिपद्यस्व।]

शकुन्तला—(सव्रीडम्।) ताद, वन्दामि। (तात वन्दे)

Both friends—Dear Shakuntala, your decoration is finished Now put on the two rich garments.

(Shakuntala rises and puts them on)

Gautami—Child, here comes your father, as if embracing you with an eye, ove-flowing with joy Show him respect

Shakuntala—(modestly) Father, I salute you.

दोनों सखियाँ—हे शकुन्तला, तेरा सिंगार हो चुका। अब दोनों बढ़िया कपड़े पहन ले।

(शकुन्तला उठकर पहनती है)

गौतमी—बेटी, आनंद बरसाते नेत्रों से मानों तेरा आलिंगन करते गुरुजी आते हैं। तू इनकी वन्दना कर।

शकुन्तला—(लज्जा से) पिता, मैं नमस्कार करती हूँ।

Notes—अवसितमण्डना—अवसित समाप्तम् मण्डनम् अलङ्करण यस्याः,सा अवसितमण्डना (ब० व्री०) whose decorations have been finished ; जिसका सिंगार हो चुका है। परिधेहि—put on ; पहनो। क्षौमयुगलम्—क्षौमयोः युगलम् क्षौमयुगलम्—pair of silk robes ; दोनों रेशमी वस्त्र : आनन्दपरिवाहिना—आनन्दं परिवाहयति तेन आनन्दपरिवाहिना—qualifies चक्षुषा ; eye which is pouring joy, आनन्दबरसाने वाले नेत्रों से। परि+वाहि+णिनि। परिष्वजमान—embracing आलिङ्गन करता हुआ। आचारम्—सत्क्रियाम् वन्दनरूपाम्-respect; आदर, वन्दना। आ+चर+घञ्। प्रतिपद्यस्व +observe; करो। सव्रीडम् व्रीडया लज्जया सह सव्रीडम्—with modesty ; लज्जा से।

काश्यपः—वत्स,

यथातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥९॥

अन्वय—वत्से शर्मिष्ठा ययातेः इव त्वं भर्तुः बहुमता भव सा पुरुम् इव त्वमपि सम्राजं सुतम् अवाप्नुहि।

Kashyapa—Daughter, be you highly esteemed

of your husband as was Sharmishtha of Yayati , may you get a son who may be an emperor as she got Puru

Gautami—Revered Sir, this is a boon , not a blessing

काश्यप—बेटी जैसे ययाति की रानी होकर शर्मिष्ठा ने आदर पाया वैसे ही तू भी पति से आदर पावेगी और जैसे शर्मिष्ठा ने पुरु को प्राप्त किया था उसी प्रकार तू भी चक्रवर्ती पुत्र प्राप्त करेगी ।

व्याख्या—वत्से ययातेः तन्नामकस्य राज्ञः शर्मिष्ठा वृषपर्वसुता इव त्वं भर्तुर्दुष्यन्तस्य प्रिया भव । सा शर्मिष्ठा पुरु इव त्वं अपि चक्रवर्तिनं पुत्रं लभस्व ।

Notes —ययाति—राजा नहुष का लड़का, the son of King Nahusha. He had two wives देवयानी, the daughter of शुक्राचार्य and शर्मिष्ठा the daughter of वृषपर्वन्, the Danava King The latter was the favourite Hence शुक्र cursed him

बहुमता—प्रिय , favourite पुरु—The son of शर्मिष्ठा He took upon himself the consequences of the curse of शुक्र on ययाति and as a reward of his devotion he obtained universal Sovereignty

अवाप्नुहि—अव् +आप्नुहि—पावो ; get

गोतमी—भअव, वरो क्खु एसो । ण आसिसा ।

[भगवन्, वरः खल्वेष । नाशीः ।]

काश्यप —वत्से, इत मद्योहुताग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

Gautami—Revered Sir, this is a boon not a blessing

Kashyapa—My child, this way, keeping to the right do thou go round the fires to which oblation has just been offered. (all go round)

गौतमी—हे महात्मा, यह तो आशीर्वाद क्या है वरदान है।

काश्यप—बेटी, इधर आ इन अग्नियों में अभी आहुति दी गई है; इनकी प्रदक्षिणा कर। (सब परिक्रमा करते हैं)

Notes.—वरम्—वरदान; boon; नाशीः—न आशीः—आशीर्वाद नहीं; not a blessing। सद्यः—अभी; just now; हुताग्नीन्—हुतान् तर्पितान् अग्नीन् वैताग्नीन्—जिन आग में अभी आहुति छोड़ी गई है; *the fires to which oblation has been just offered.*

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाशास्ते।)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-
र्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥१०॥

अन्वय—वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः हव्यगंधैः दुरितं अपघ्नन्तः अमी वैतानाः वह्नयः त्वां पावयन्तु।

May these sacrificial fires, to whom places have been assigned round the altar, which are provided with fuel, on the borders of which *Kusa* grass has been strewn, which destroy sin by the fragrance of oblations, purify you. Now you may start.

काश्यप—(वैदिकछंद के द्वारा आशीर्वाद देते हैं)

ये यज्ञ की अग्नियाँ, जो वेदी के चारों ओर स्थित हैं, जिनमें समिधा पड़ी है, जिनके आस पास कुशा डाल दी गई है, जो हव्य की सुगंध से पापों का नाश करती हैं तुझे पवित्र करें।

अब तू विदा हो। (चारों ओर देखकर) शार्ङ्गरव आदि कहाँ हैं?

व्याख्या—समीद्ग्यमाणा समिधो यज्ञकाष्ठानि सन्ति येषा ते तादृशाः वेदिंपरित क्लृप्तानि विहितानिधिष्ण्यानि स्थानानि येषा तथा विधा प्रान्तेषु पार्श्वेषु सतीर्णा आस्तृता कुशा येषा ते वैताना वितानस्य यज्ञस्यइमे वैतानाः यज्ञिया वह्नय अग्नय हव्यगन्धे हव्यस्य आहुते गन्धे दुरितम् पापम् अपघ्नन्त नाशयन्त सन्त त्वा पावयन्तु शोधयन्तु।

Notes—वेदिम् परित —वेदी के चारों तरफ, on all sides of the altar, "परितः" के योग में द्वितीया होती है। क्लृप्तधिष्ण्या —क्लृप्तानिधिष्ण्यानि येषा ते, जिनको अलग अलग स्थान दे दिये गये हैं—that have their places allotted; समिद्वन्त —समिध सन्ति एषाम् इति समिद्वन्त समिध+मतुप—जिनमें समिधा पड़ी है, that are fed with sacred fuel, प्रान्तसंस्तीर्णदर्भा —प्रान्तेषु संस्तीर्णा दर्भा येषा तथाविधा —जिनके चारों तरफ किनारे किनारे कुशा डाल दी गई है, that have Kusa grass at the edge, हव्यगन्धै —हव्यस्यगन्धै इति हव्यग धै —हव्य की सुगन्धि से, by the smell of the oblations। दुरितम्—पाप Sin, अपघ्नन्त —नाश करते हुये, removing Sin; अप+हन्+शतृ। वैताना —वितानस्य यज्ञस्य इमे वैताना —यज्ञिया —यज्ञ की, Sacrificial, वितान +अण्। पावयन्तु—पवित्र करें, may purify you

प्रतिष्ठस्वेदानीम्। (सदृष्टिक्षेपम्।) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्रा।

[प्रविश्य]

शिष्य —भगवन् इमे स्म।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय।
शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

Now you may start ; (looking about) where are Sharngarava and others.

Pupil—(entering) here are we, Revered Sir.

Kashyapa—Show the way to your sister.

Sharangrava—This way please. (All walk round).

अब प्रस्थान कर दो। (चारों तरफ देखकर) शार्ङ्गरव इत्यादि कहाँ हैं।

शिष्य—(प्रवेश करके) भगवन्, हम ये हैं।

कश्यप—अपनी बहन को मार्ग बताओ।

शार्ङ्गरव—आओ भगवती, इधर आओ। (सब चलते हैं)

Notes.—प्रतिष्ठस्व—चल दो ; start ; प्र+स्था धातु आत्मने पद में चलती है। स्मः—हैं ; are। आदेशय—दिखाओ ; Show। इत इतः—इधर, इधर ; this way.

काश्यपः—भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः,

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥११॥

अन्वय—युष्मासु अपीतेषु या प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति, प्रियमण्डना अपि या स्नेहेन भवतां पल्लवं न आदत्ते ; यस्याः

च भाद्ये कुसुमप्रसूतिसमये इत्सवः भवति सा इयं शकुन्तला पतिगृहं याति ; सर्वैः अनुज्ञायताम् ।

Kashyapa—O you—neighbouring trees of the hermitage

She who never wants to drink water first when you are not watered , who, though fond of decoration, never plucks a leaf on account of affection for you , who makes a festival at the time of the first appearance of your bloom ,—that very Shakuntala goes to the house of her husband Let her be permitted by you all

कण्व—हे तपोवन के समीपवर्ती वृक्षो,

जो शकुन्तला तुम्हें सींचने के पहले जल पीना नहीं चाहती है, सिंगार की शौकीन होने पर भी जो प्रीति के कारण तुम्हारा पत्ता नहीं तोड़ती है, जब पहले पहल तुम फूलते हो तब जो बड़ा उत्सव मनाती है वही आज सुसराल जाती है। तुम सब इसे जाने की अनुमति दो।

व्याख्या—युष्मासु असिक्तेषु या शकुन्तला प्राक् एव जलं पातुं न इच्छति ; या प्रिय प्रीतिकर मडन भूषण यस्याः तथा भूता अपि प्रीत्या भवतां किसलयं मण्डनार्थं न गृह्णाति ; यस्याः शकुन्तलायाः युष्माकं प्रथमे कुसुमानां पुष्पाणां प्रसूतिः उद्‌गमः तस्याः समये काले आनन्दः भवति सा इयं शकुन्तला भर्तृभवनं गच्छति अतः युष्माभिः सर्वैः अनुमन्यताम् ।

Notes—युष्मासु—यहाँ भावे ' सप्तमी " है। अपीतेषु असिक्तेषु न सींचे जाने पर; remaining unwatered ; पीत पानम् अस्ति एषाम् इति पीता । न व्यवस्यति—प्रयत्न नहीं करती; does not attempt (to drink) ; भवताम् स्नेहेन—तुम्हारे प्रेम के कारण

on account of affection for you ; प्रियमण्डनापि प्रियं मण्डनं यस्याः सा प्रियमण्डना—जिसको आभूषण प्रिय हैं—fond of decorations; पल्लवं—नवपत्रम् ; नई पत्ती ; new leaf ; आदत्ते—तोड़ती है—plucks ; वः—तुम लोगों के । आद्ये कुसुमप्रसूतिसमये—प्रथम बार फूल निकलने पर—on the first appearance of flowers ; कुसुमप्रसूतिसमये—कुसुमप्रसूत्याः समये इति कुसुमप्रसूतिसमये । उत्सवः—आनन्द ; festivity ; हर्षातिशयः । सर्वैः अनुज्ञायताम्—सब कोई इसे स्वीकार करो ; be it approved by all ; " सर्वैः " में अनुक्ते कर्तरि तृतीया है ।

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला
तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृतविरुतं कलं यथा
प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥१२॥

अन्वय—इयं शकुन्तला वनवासबन्धुभिः तरुभिः अनुमतगमना यत एभिः कलम् परभृतविरुतं आत्मनः प्रतिवचनीकृतम् ।

(Acting as if he heard the note of a cuckoo.) Here is Shakuntala's departure permitted by the trees—her companions during her residence in the forest—for so sweet a note of the cuckoo has been adopted by them as a means to express their approval.

(कोयल की बोल जताकर)

वनवास के सहचारी वृक्षों ने शकुन्तला को ससुराल जाने की आज्ञा दे दी क्योंकि उन्होंने कोयल की ऐसी मधुर कूक से अपना उत्तर दिया ।

व्याख्या—इयम् एषा प्रस्थानोन्मुखी शकुन्तला वनवासस्य आश्रमावस्थानस्य बन्धुभिः स्निग्धजनैः तरुभिः वृक्षैः अनुमतगमना अनुमतम् अनुज्ञातम् गमनम् पतिगृहयात्रा यस्याः तथाविधा जाता कथमेवं ज्ञायते इत्याह यत् यस्मात् एभिः तरुभिः कलं मधुरम् परभृतस्य अन्यपुष्टस्य कोकिलस्य विरुतम् मञ्जु कूजितम् आत्मनः स्वस्य प्रतिवचनम् प्रत्युत्तरम् अतत् तत् सम्पद्यमानम् कृतम्।

Notes—वनवासबन्धुभि—वनवासस्य बन्धुभि—वनवास के साथी, companions in the forest, The trees were her companions in the forest, अनुमतगमना—अनुमतम् स्वीकृतम् गमनम् यस्याः सा अनुमतगमना। अनुमतगमना—जिसका जाना स्वीकार कर लिया गया है—whose departure has been approved; अनु+मन्+क्त। कलम्—सुन्दर, Sweet, परभृत विरुतम्—परभृतस्य कोकिलस्य विरुतम्—कोकिल की आवाज, note of cuckoo, प्रतिवचनम्—उत्तर, reply, response,

(आकाशे)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः॥१३॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति)

अन्वय—कमलिनीहरितैः सरोभिः, रम्यान्तरः छायाद्रुमैः नियमितार्कमरीचितापः अस्याः पन्थाः कुशेशयरजोमृदुरेणुः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च भूयात्।

(In the air.)

May the path be pleasant to her by having, at intervals, lakes green with lotus-beds ; the heat of sun's rays be moderated by shady trees ; the dust be soft like the pollen of a lotus and the breeze gentle and favourable

(All listen with astonishment).

(आकाश में)

इसे मार्ग सुखकारी हो ; जगह जगह हरी कमलिनियों से छाये तालाब आवें , धूप मेटने वाले घने घने वृक्ष मिलें ; कमल की पराग के समान कोमल धूल बिछी हो ; और मन्द तथा अनुकूल वायु चले ।

(सब अचम्भे से सुनते हैं)

व्याख्या—कमलिनीभिः पद्मिनीभिः हरितैः श्यामलैः कासारैः रम्यं मनोज्ञं अन्तरं मध्यं यस्य: तथाभूतः छायाद्रुमैः (छाया प्रधानैः द्रुमैः) छायावद्भिः वृक्षैः नियमितः निवारितः अर्कमरीचीनां सूर्यमयूखानां तापः यत्र तथाभूतः अस्याः शकुन्तलायाः प्रस्थानमार्गः कुशेशयानां कमलानां रजांसि परागाः तद्वत् मृदवः कोमला रेणवः पांशवः यस्य तथाभूतः शान्तः मन्दः अनुकूलः सहयायी च पवनः वायुः यस्मिन् तथाभूतः शिवः कल्याणकरः च भूयात् ।

Notes—कमलिनीहरितैः—कमलिनीभिः पद्मिनीभिः कमलवनैः हेतुभिः हरितैः श्यामलैः—कमलवन के कारण हरा ; green with lotus beds ; सरोभिः—तालाबों से; by tanks ; सरोभिः का विशेषण " कमलिनीहरितैः " है। रम्यान्तरः—रम्याणि मनोहराणि अन्तराणि अवकाशाः यस्मिन् तथाविधः—बीच बीच में सुन्दर ; pleasant at

stages ; छायाद्रुमै. छायादार पेड़ों से , by shady trees ; नियमितार्कमरीचिताप :—नियमितः निवारितः अर्कमरीचे. रविकरस्य तापो यस्मिन् तथाविधः नियमितार्कमरीचिताप :—वृक्षों से जहाँ सूर्य की किरणों की गर्मी दूर कर दी गई है—where the heat of the sun's rays has been allayed by shady trees , यह पन्था : का विशेषण है। कुशेशयरजोमृदुरेणु :—कुशेशयपद्म' तस्य रजांसि परागाः इव मृदव कोमलाः रेणवो धूलयो यस्मिन् स. कुशेशयरजो मृदु रेणुः कमल की पराग के समान कोमल धूल हो जहाँ , covered with the dust softas the pollens of lotuses, शान्तानुकूलपवनश्च —शान्तः अनुकूलः पवनः वायुः यस्मिन् स शान्तानुकूलपवन —शान्त और अनुकूल वायु वाला :—with a mild and favorable breeze , शिव कल्याण कारी ; soft ।—

गैातमी—जादे, णादिजणसिणिद्धाहि अणुणादगमणासि तवोवणदेवदाहि। पणाम भअवदीयो [जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः। प्रणम भगवतीः]

शकुन्तला—(सप्रणाम। परिक्रम्य। जनान्तिकम्।) हला पिअंवदे, णं अज्जउत्तदंसणुस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खेणमे चलणा पुरदो पवट्टन्ति [हला प्रियंवदे अार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणो पुरतः प्रवर्तेते।]

प्रियंवदा—णा केअलं तवोवणविरहकादरा सही एव्व। तुए उवट्ठिदविओअस्स वि दाव समवत्था दीसइ।

न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव। त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि तावत्समवस्था दृश्यते।

Gautami—Daughter, the nymphs of the wood are dear to you as your kinsfolk They have permitted you to go. Bow to them.

(Bowing respectfully and walking)

Shakuntala—(aside) Dear Priyamvada, though I am eager to see my husband, my steps move with difficulty in quitting the hermitage.

Priyamvada—Friend, not only are you nervous at quitting the hermitage; look at the similar condition of the hermitage at the time of separation from you.

गौतमी—हे बेटी, बन्धुजनों की तरह स्नेह करने वाली वनदेवियाँ तुझे जाने की आज्ञा देती हैं। इन भगवतियों को प्रणाम कर।

(प्रणाम करके इधर उधर टहल कर)

शकुन्तला—(सखी से) हे प्रियंवदा, आर्यपुत्र से मिलने का तो मुझे बड़ा चाव है पर आश्रम को छोड़ते हुए बड़ी कठिनाई से मेरे पैर आगे पड़ते हैं।

प्रियंवदा—सखी अकेली तू ही तपोवन के वियोग से अधीर नहीं है। तेरा वियोग पास आजाने से तपोवन की भी तेरी सी ही दशा हो गई है; उसे तो देख—

Notes.—ज्ञातिजनस्निग्धाभि :—ज्ञातिजन इव स्निग्धाभिः सस्नेहाभिः—कुटुम्बियों के समान प्रेम करने वाले। as affectionate as kinsmen ; वनदेवताभिः—तपोवनस्य देवताभिः—तपोवन के देवताओं से ; by the deities of the hermitage ; अनुमतगमना—अनुमतम् गमनं यस्याः सा—जिसका (पतिगृह) जाना स्वीकृत कर लिया गया है ; whose departure has been approved ; भगवतीः—देवियों को। जनान्तिकम् aside ; एकान्त में। आर्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया—आर्यपुत्रस्यदर्शने उत्सुका इति आर्यपुत्रदर्शनोत्सुका तस्याः आर्यपुत्रदर्शनोत्सुकायाः—आर्य पुत्र के दर्शन के वास्ते उत्सुक ;

anxious for a sight of my husband ; आश्रमपदम्—आश्रम का स्थान ; site of the hermitage , पुरः—आगे , forward ; परित्यजन्त्याः परित्यज्+शतृ । तपोवनविरहकातरा तपोवन विरहेण कातरा—तपोवन के वियोग से दुखी , distressed by separation from the hermitage ; उपस्थितवियोगस्य—वियोग को प्राप्त—which has its separation at hand , उपस्थित. वियोगो यस्य स. तस्य । समवस्थादृश्यते—वही हालत दिखाई पड़ती है , the same condition is seen

उद्गलितदर्भकवला मृगी परित्यक्त नर्तनामयूरी ।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥१४॥

अन्वय—मृगी उद्गलितदर्भकवला मयूरी परित्यक्तनर्तना लता अपसृत पाण्डु पत्रा अश्रूणिमुञ्चन्तीव ।

The deer have dropped their mouthfuls of Kusa grass, the peacocks have given up dancing and the creepers appear to shed tears at they throw off their faded leaves.

हिरनों के मुख में से कुशाओं के ग्रास गिर पड़े हैं मोरों ने नाचना छोड़ दिया है और लताएँ पके पत्ते इस तरह गिराती हैं मानों आँसू डालती हों ।

व्याख्या—मृगाः उद्गलिताः मुखेभ्यो विनिर्गताः दर्भ कवला कुशग्रासा येषां तथाभूताः ; मयूराः परित्यक्त परिहृतंनर्तनं नृत्य तथाभूताः ; लताः अनन्यः अपसृतानि गलितानि पाण्डूनि परिणतानि पत्राणि पर्णानि याभ्यः तथाभूताः सन्त्य. अश्रूणि नेत्रजजानि ंचन्ति पातयन्ति इव ।

Notes —उद्गलितदर्भकवला—उद्गलित. मुखात् भ्रष्ट. दर्भकवलः

यस्याः सा उद्गलितदर्भकवला—जिसके मुँह से कुशाओं के ग्रास गिर पड़े हैं; from whose mouth the Kusa grass has fallen ; परित्यक्तनर्तना—परित्यक्तम् परिहृतम् नर्तनम् यस्याः सा परित्यक्तनर्तना—जिसने नाचना बंद कर दिया है ; who has stopped dancing ; अपसृतपाण्डुपत्रा—अपसृतानि असकृत् च्युतानि पाण्डुपत्राणि जीर्णपत्राणि याभ्यः ताः अपसृतपाण्डुपत्रा लता—creepers from which brown leaves are cast ; लतायें जिनकी पीली पीली पत्तियाँ गिर पड़ी हैं ; अश्रूणि मुञ्चन्तीइव—आँसू गिराती सी मालूम पड़ती हैं ; seem to shed tears.

शकुन्तला—(स्मृत्वा) ताद, लदाबहिणिं वणजोसिणिं दाव आमन्तइस्सं [तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामंत्रयिष्ये.]

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावद्दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(लतामुपेत्य ।) वणजोसिणि, चूदसंगता वि मं पच्चालिङ्ग इदोगदाहिं साहाबाहाहिं । अज्जप्पहुदि दूरवत्तिणी भविस्सं । [वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गेतोगताभिः शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरवर्तिनी भविष्यामि ।

Shakuntala—(remembering) Father, I shall bid farewell to my creeper-sister Vanajyotsna.

Kanva—I know your sisterly affection for it. Here it is to the right.

(Approaching the creeper.)

Shakuntala—Vanajyotsna, though you are united with the mango-tree, you may embrace me with your armlike branches, running in this direction. I shall be at a distance from you from today.

शकुन्तला—(सुध करके) पिता, मैं इस वनज्योत्स्ना से भी मिल लूँ क्योंकि इसमें मेरा बहन का सा स्नेह है।

कण्व—मैं भी जानता हूँ कि तेरा इसमें सहोदर का सा प्यार है।

यह इधर है—दक्षिण की ओर।

शकुन्तला—(लता के पास जा कर) हे वनज्योत्स्ना, यद्यपि तू आम से लिपट रही है तो भी इन शाखा रूपी बाहुओं से—जो इधर बढ़ रही हैं—मुझसे मिल ले क्योंकि अब मैं तुझसे दूर जा पड़ूँगी।

Notes —स्मृत्वा—याद करके, having remembered ; स्मृ + क्त्वा। लताभगिनीम्—लतारूपाम् भगिनीम्—लता रूपी बहन ; creeper-sister वनज्योत्स्ना—एक प्रकार की लता। आमंत्रयिष्ये—विदा लूँगी ; will bid adieu अवैमि—जानता हूँ ; I Know सोदर्यस्नेहम्—सोदर्य्यायाः स्नेहः तम् सोदर्यस्नेहम्—भगिनीकासा प्रेम ; Sisterly affection चूतसंगता—चूतेन संगता चूत संगता ; आम से लिपटी हुई ; Joined to the mango tree ; इतोगताभिः—इधर बढ़ी हुई ; that have proceeded this way. शाखाबाहाभि. शाखारूपी बाहुओं से ; arms of twigs अद्यप्रभृति—अद्यप्रभृति आदिः यस्मिन् कर्मणि यथा तथा आज से, from to day. दूरवर्तिनी—दूर हो जाने वाली ; One who is far from (thee) अर्थात् आज से मेरा दर्शन दुर्लभ हो जायगा।

> संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
> भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम्।
> चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-
> मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः॥ १५॥

अन्वय—मया तवार्थे प्रथमं संकल्पितं यत् त्वं सुकृतैः आत्म-

सदृशं भर्तारं गता । इयं नवमालिका चूतेन सश्रितवती । संप्रति अहं अस्यां त्वयि च वीतचिन्तः ।

Kanva—By your merits you have been united with a suitable husband as I already contemplated for you. This young jasmine has been united with a mango-tree. Now I have no anxiety for you both

Proceed on your way hence.

कण्व—जैसा तेरे लिये मैंने पहले ही विचार रक्खा था वैसा ही अनुरूप पति तू ने अपने पुण्यों से पा लिया और इस चमेली को आम का वृक्ष मिल गया । अब तुम दोनों से मैं निश्चिन्त हुआ ।

यहाँ से रास्ते की ओर आगे बढ़ ।

व्याख्या—मया त्वन्निमित्तं पूर्वं मनसा अभीप्सितं यत् आत्मन. सदृशं अनुरूपं पतिं त्वं निजपुण्यैः प्राप्ता । इयं वनज्योत्स्ना आम्रेण मिलिता । इदानीं अहं नवमालिकायां त्वयि च वीता विगता चिन्ता यस्य तथाविधः जातः ।

इतः मार्गमवलम्बस्व ।

Notes—तवार्थे—तुम्हारे लिये ; for you ; सङ्कल्पितम्—सोचा हुआ—Contemplated ; आत्मसदृशम्—आत्मन. सदृशम्—अपने समान—equal to your self ; सुकृतैः—अच्छे कर्मों द्वारा ; through good deeds ; चूतेन—आम से ; with the mango ; वीतचिन्तः—वीता विगता चिन्ता उत्कण्ठा यस्य स वीत चिन्तः—चिन्ता रहित ; relieved of the anxiety.

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति ।) हला, एसा दुवेणं वो हत्थे णिक्खेवो । [हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।]

सख्यौ—अअं जणो कस्स हत्थे समप्पिदो। [अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः।] (इति बाष्पं विसृजतः।)

काश्यपः—अनसूये, अलं रुदित्वा। ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला।

(सर्वे परिक्रामन्ति।)

शकुन्तला—ताद, एसा उडजपज्जन्तचारिणी गब्भमन्थरा मअवहू जदा अणघप्पसवा होदि तदा मे कं पि पिअणिवेदइत्तअं विसज्जेहि।

[तात, एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितारं विसृज।]

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा।) को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जइ। [को नु खलु एष निवसने मे सज्जते] (इति परावर्तते।)

Shakuntala—(to her friends) Friends I leave this creeper as a trust in your hands.

Friends—In whose hands do you commit us ?

(Shed tears.)

Kanva—Anasuya, don't weep. Shakuntala ought to be consoled by you.

(All walk round.)

Shakuntala—Father, when this doe, roaming near the hermitage and slow on account of foetus, is delivered without any suffering, please send some one to me to convey the happy news.

Kanva—We shall not forget it.

Shakuntala—(acting obstruction in motion) who *pulls my cloth again and again ?*

शकुन्तला—(दोनों सखियों से) हे सखियो, इस लता को मैं तुम्हारे हाथ सौंपती हूँ। दोनों सखियाँ—और हमें किस के हाथ सौंपती है ?

(आँसू गिराती हैं)

कण्व—अनसूया, रोना बन्द करो। तुम्हें तो शकुन्तला को धीरज बँधाना चाहिये।

(सब चलते हैं)

शकुन्तला—जब यह कुटी के पास फिरने वाली ग्याभन हिरनी कुशलपूर्वक बच्चा जने तब यह मंगल-समाचार मुझ से कहने के वास्ते किसी को भेज देना।

कण्व—अच्छा, हम न भूलेंगे।

शकुन्तला—(चलते में रुक कर) यह कौन है जो बार बार मेरा अंचल पकड़ता है ?

Notes—निक्षेपः—अमानत ; a trust ; वाष्पम्—आँसू ; tears। अलंरुदित्वा—अब मत रो ; enough of weeping ; do not weep . "अलं खल्वोः प्रतिषेधार्थयोः प्राचाम् क्त्वा" से क्त्वा प्रत्यय हुआ" स्थिरीकर्तव्या—धीरज बंधाना चाहिये ; Should be Consoled ; उटजपर्यन्तचारिणी—उटजस्य आश्रमस्य पर्य्यन्तेषुचरति या सा—आश्रम के अगल बगल घूमने वाली—Roaming near the cottage ; गर्भमन्थरा—गर्भेण मन्थरा—गर्भ के कारण मन्द, slow on account of the foetus ; अनघप्रसवा—अनघः प्रसवः यस्याः सा अनघप्रसवा ; कुशलपूर्वक बचा दे ; becomes safely delivered ; सज्जते—clings ; लिपटता है।

यस्य त्वया व्रणविरोपण मिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥१६॥

अन्वय—त्वया यस्य कुशसूचिविद्धे मुखे व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत स अयं श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितकः मृगः ते पदवीं न जहाति।

Kanva—My drughter

The same fawn on whose mouth you applied the sore healing oil of *Ingudi* (Terminalia Catappa), when it was pricked by the pointe of the Kusa grass, and whom you tenderly brought up with handfuls of shyamak grains,—that adopted child of yours—could not forsake your path

कण्व—बेटी, जिसका मुँह दाभ की नोंक से चिरा देखकर घाव पुरने के लिये तू हिंगोट का तेल लगाती थी, जिसे तूने समा के चावल खिला खिला कर पाला है और अपने बेटे की तरह रक्खा है वह हिरन तेरा रास्ता नहीं छोड़ता।

व्याख्या—त्वया यस्य मृगस्य कुशानां दर्भाणां सूचिभिः ताडयाग्रैः विद्धे क्षते वदने व्रणनाशकं इङ्गुदीनां तापसतरूणां तैलं सिक्तं स अयं श्यामाकानां धान्यविशेषाणां मुष्टिभिः ग्रासैः परिवर्द्धितकः पालितः पुत्रकृतकः पुत्रत्वेन स्वीकृतः हरिणः तव पदवीं न मुञ्चति।

Note*—कुशसूचिविद्धे—कुशानाम् सूचिभिः विद्धे कुशसूचिविद्धे

—कुशा की नोक से चिरा हुआ ; pricked by Kusa points ; व्रणविरोपणम्—व्रणानाम् विरोपणम् शोधकम्—चोट को अच्छा करने वाला , healing ; न्यषिच्यत—सींचा गया ; was sprinkled ; श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितकः—श्यामाकानाम् धान्यविशेषाणाम् मुष्टिभिः परिवर्द्धितक अनुकम्पयापोषितः—समा के चावल (खिला कर) पाला हुआ ; reared by (you) with handfuls of syamak grains ; पुत्रकृतकः कृतकः पुत्रः पुत्रकृतक—बेटे के समान पाला हुआ , adopted as son , पदवीम्—रास्ता—मार्ग ।

शकुन्तला वच्छ, किं सहवासपरिच्चाइणिं मं अणुसरसि । अचिरप्पसूदाए जणणीए विणा वड्ढिदो एव्व । दाणिं वि मए विरहिदं तुमं तादो चिन्तइस्सदि । णिवत्तेहि दाव । (इति रुदती प्रस्थिता ।)

[वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।]

Shakuntala—Child, why do you follow me when I am leaving all my companions ? You were brought up by me when you were bereft of your mother just after delivery ; now on being separated from me, you will be taken care of by my father. Do go back.

(Goes away weeping.)

शकुन्तला—अरे बच्चे, तू मेरे पीछे क्यों आता है ? मैं तो अपने सब संगी साथियों को छोड़ रही हूँ । तेरी मा पैदा होते ही तुझे छोड़ मरी तब मैंने ही तेरा पालन किया । अब मैं चली जाऊँगी तब पिता तेरी चिन्ता करेंगे । तू लौट जा ।

(आँसू डालती हुई चलती है)

Notes —सहवासपरित्यागिनीम्—सहवास परित्यजति या सा ताम्—साथ छोड़ने वाली leaving the company, अनुसरसि—पीछे पीछे आते हो ; follow me, अचिरप्रसूतया—अचिरम् प्रसूता या जननी तया अचिरप्रसूतयाजनन्या—तुरन्त पैदा किया है जिस माता ने उससे ; by the mother just delivered of you, The mother of the deer died just after delivery विरहितम्—वियुक्त, Separated ; निवर्तयस्व—लौट जाओ, go back

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥१७॥

अन्वय--उत्पक्ष्मणोः नयनयोः उपरुद्धवृत्तिम् वाष्पंस्थिरतया विरतानुबन्धं कुरु अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमीभवन्ति खलु ।

Kanva—With firmness stop the flow of tears which hinder the action of your eyes with upturned eyelashes ; because in this path, where you cannot mark the high and low portions of the ground, your footsteps fall uneven.

कण्व—धीरज बांध कर आंसुओं के प्रवाह को रोक, ये तेरी उठी हुई बरनियों वाली आँखों को देखने नहीं देते । यहाँ भूमि नीची है इससे रास्ते में तेरे पैर ऊँचे नीचे पड़ते हैं ।

व्याख्या—उद्गतानि पक्ष्माणि लोमानि ययोः तादृशयोः नेत्रयोः उपरुद्धा निरुद्धा वृत्तिः व्यापारः येन तथाभूत । अनेन

अश्रुजलस्य अधःपतनं निषिद्धम्। अश्रुजलं धैर्यं अवलम्ब्य विरतः निवृत्तः अनुबंधः प्रवाहः यस्य तथाविधं कुरु। यतः अलक्षितः बाष्पाकुलाभ्यां नेत्राभ्यां अदृष्टः नतः निम्नः उन्नतः उच्चश्च भूप्रदेशः यस्मिन् तादृशे अस्मिन् पथि तव पादनिक्षेपाः स्खलन्ति।

Notes.—उत्पक्ष्मणोः—उद्गतानि पक्ष्माणि ययोः तादृशयोः उत्पक्ष्मणोः—जिनकी बरौनियाँ उठी हुई हैं; whose eyelashes are turned up; उपरुद्धवृत्तिम्—उपरुद्धा व्याहता वृत्तिः व्यापारो येन तादृशम् उपरुद्धवृत्तिम्—जिसने नेत्र के कार्य को रोक दिया है; which has obstructed the operation of eyes; This qualifies बाष्पम्। स्थिरतया—धीरता से, by firmness; विरतानुबन्धम्—विरतः अनुबन्धः प्रवाहो यस्य तथाविधं विरतानुबन्धम् कुरु—प्रवाह को रोको—stop the flow of (tears) अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे—अलक्षितः अदृष्टः नतः निम्नः उन्नतः उच्चश्च भूमिभागः यस्मिन् तस्मिन् अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे—जहाँ ऊँची नीची जमीन नहीं दिखाई देती; where high and low places are not seen. This qualifies मार्गे। विषमीभवन्ति अविषमाणि विषमाणि सम्पद्यमानानि भवन्ति—लड़खड़ाते हैं; are not regular;

शार्ङ्गरवः—भगवन्, उदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तदिदं सरस्तीरम्। अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

काश्यपः—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः।)

काश्यपः—(आत्मगतम्।) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः संदेष्टव्यम्। (इति चिन्तयति।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्।) हला, पेक्ख। णलिणीपत्तन्तरिदं पि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि दुक्करं अहं करेमि त्ति।

[हला, पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करामीति ।]

Sharangrava—Revered Sir It is said that a beloved person should be escorted up to water side Here is the shore of the lake Will you please deliver message and return ?

Kanva—Then let us stop under the shade of the fig tree

(All go round and stand)

Kanva—(aside) what appropriate message should be sent by us to His Majesty Dushyanta ?

(Meditates)

Shakuntala—(aside) Friend, just see, the female chakrawak cries bitterly, being distressed at the separation of her mate—concealed by lotus leaves But I do what is difficult to be done

शार्ङ्गरव—हे महात्मा, सुनते हैं कि प्यारे जनों को जलाशय तक ही पहुँचाने जाना चाहिये । अब यह सरोवर का तट आगया । आप हमें सँदेसा देकर आश्रम को सिधारिये ।

कण्व—तो आओ इस बड़ की छाया में ठहर लें ।

(सब चल कर ठहरते हैं)

कण्व—(आप ही आप) माननीय दुष्यन्त के योग्य क्या सँदेसा हम भेजें ?

(सोचते हैं)

शकुन्तला—(सखी से धीरे धीरे) हे सखी, देख—चकवी कमल के पत्तों में छिपे प्यारे चकवे को देखे बिना आतुर होकर विलाप कर रही है। पर मैं कैसा कठिन काम करती हूँ ?

Notes—उदकान्तम्—उदकस्य अन्तः सीमा उदकान्तः—जलाशय तक ; up to waterside. स्निग्धजनः—प्यारा आदमी ; a dear person संदिश्य—सन्देश कह कर, having delivered your message क्षीरवृक्षच्छाया—एक प्रकार का वृक्ष a fig tree ; आत्मगतम्—अपने मन में ; to himself ; युक्तरूपम्—उचित ; appropriate—अतिशयेनयुक्तम् इति युक्तरूपम्। संदेष्टव्यम्—सम्+दिश+तव्य—नलिनीपत्रान्तरितम्—नलिनी पत्रे. कमलदलैः अन्तरितम् व्यवहितम् नलिनीपत्रान्तरितम्—कमल के पत्तों में छिपा ; concealed by lotus leaves ; सहचर—साथी ; companion, आतुरा—व्याकुल ; distressed.

अनसूया—सहि, मा एव्वं मन्तेहि। [सखि, मैव मंत्रय।]

एसा वि पिएण विणा गमेइ रअणिं विसाअदीहअरं।
गुरुअं पि विरहदुक्खं आसाबन्धो सहावेदि ॥१८॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम्
गुर्वपिविरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥१८॥]

अन्वय—एषापिप्रियेण विना विषाद दीर्घतराम् रजनीं गमयति आशाबंधः गुरु अपि विरह दुःखम् साहयति।

Anasuya—Friend, Do not think so. Even she being separated from her mate, passes the night, appearing longer on account of sorrow. The tie of hope makes heavy pain of separation endurable.

अनसूया—सखी, यों मत कह !

दुःख के कारण लम्बी हुई रात को भी यह चकवी पति के बिना अकेली ही काटती है क्योंकि आशा का बन्धन बड़े भारी विरह दुःख को भी सहने के योग्य बना देता है।

व्याख्या—एषा चक्रवाकी अपि प्रियेण चक्रवाकेण विना विषादेन विषादपाण्डुरया दीर्घतरां पूर्वतो दीर्घत्वेन प्रतीयमाना रात्रिं यापयति। आशाबन्ध पुनः समागमस्य आशाया बन्धनं गुरु महत् अपि विरहदुःखं वियोगपीडां सहनयोग्यां करोति।

Note.—मैवम्—मा एवम्—इस तरह नहीं, not in this way. प्रियेण विना—बिना के योग में तृतीया होती है। गमयति—बिताती है, passes, गम+णिच्। विषाददीर्घतराम्—विषादेन दीर्घतराम्—दुःख से बड़ी, long through grief, गुरु—qualifies विरह दुःखम्—विरहका भारी भी दुःख; even heavy sorrow of separation, साहयति—सहाता है, makes to bear, सह+णिच्।

काश्यप—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्य।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान्।

Kanva—Sharangrava, having introduced Shakuntla, you should speak to him thus on my behalf

Sharangrava—Let your Holiness give orders

कण्व—हे शार्ङ्गरव, शकुन्तला को आगे करके तू हमारी ओर से इस राजा से यों कहियो।

शार्ङ्गरव—आज्ञा दीजिये।

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन

स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतःपरं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥१९॥

अन्वय—संयमधनान् अस्मान् आत्मनः उच्चैः कुलं च, विचिन्त्य अस्याः कथमपि अबांधवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च साधु विचिन्त्य त्वया इयं दारेषु सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं दृश्याः अतः परं भाग्यायत्तम्; तत् खलु वधूबन्धुभिः न वाच्यम्।

Kanva—Having considered well that we have penance as our wealth, that your family is high and that the flow of affection of this maiden towards you was not in any way influenced by relatives, she deserves to be esteemed by you with a regard common to all wives More than this depends on fate and should not be expressed by wife's relatives.

कण्व—हे राजा, तू हमें तपोधनी और अपने को बड़ा कुलीन जानकर तथा जो प्रीति इसकी तुझ में बिना किसी बांधव के अनुरोध के हुई उसे सोचकर इस लड़की को सब रानियों के समान आदर से रखियो। हमारा इतना ही कहना है। इससे अधिक जो कुछ हो इसके भाग्य के अधीन है—लड़की के बन्धुओं के कहने योग्य नहीं है।

व्याख्या—संयमः तप एव धनं येषां तथोक्तान् अस्मान् पितृत्वेन सम्बन्धिनः साधु सम्यक् विचिन्त्य, आत्मनः स्वस्य उन्नत वंशं च विचिन्त्य, त्वयि अस्याः शकुन्तलायाः केनापि प्रकारेण तां त्वया अनुभूतां बांधवैः पितृमात्रादिभिः न कृतां बंधुजनानुरोध विनैव घटितां स्नेहप्रवृत्तिं अनुरागोदयं साधु विचार्य इयं शकुन्तला राजपत्नीषु साधारणगौरवपूर्वकं त्वया परिपालनीया। अस्मात् अधिकं दैवाधीनम् तत्खलु वधाःबंधुभिःपितृमातृप्रभृतिभिः न वक्तुमुचितम्।

Notes.—संयमधनान्—संयमः आत्मदमनम् एव धनं येषां ते संयमधनाः तान् संयमधनान्—संयम ही है धन जिनका, whose wealth is self restraint, अबान्धवकृताम्—बान्धवैः कृता बान्धवकृता न बान्धवकृता अबान्धवकृता—संबंधियों से न की हुई, not brought about by relatives, शकुन्तला का प्रेम स्वयम् किया हुआ था। स्नेहप्रवृत्ति—प्रेम—love ; साधु—अच्छी तरह ; well। दारेषु—स्त्रियों में ; among wives, दार शब्द हमेशा बहुवचनान्त होता है। सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकम्—सामान्या साधारणा तुल्या इत्यर्थं या प्रतिपत्ति. गौरवम् तत्पूर्वकम्—सब के बराबर equal to all ; भाग्यायत्तम्—भाग्य के आधीन depending on luck, अतः परम्—इसके आगे ; more than this

शार्ङ्गरवः—गृहीतः संदेशः।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि। वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम्।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिद्विषयो नाम।

Sharangrava—I have grasped the message.

Kanva—Daughter, how are you to be instructed. Though we live in a forest, we are acquainted with the ways of the world

Sharangrava—Nothing can possibly be beyond the reach of an intelligent person

शार्ङ्गरव—यह संदेश मैंने समझ लिया।

कण्व—बेटी, अब तुझे भी शिक्षा देनी है। वनवासी होकर भी हम लौकिक व्यवहार जानते हैं।

शार्ङ्गरव—विद्वानों से क्या छिपा है।

Notes.—गृहीत '—समझ लिया ; grasped ; गृह+क्त
अनुशासनीया—शिक्षा देने के योग्य , able to be instructed
वनौकस —वने श्रोको गृहमेषाम् ते वनौकस :—वनवासी ; dweller
in the forest ; अविषय:—अज्ञात ; not known.

काश्यपः—सः स्मितः पतिकुलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखी वृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाःकुलस्याधयः ॥१८

कथं वा गौतमी मन्यते।

अन्वय :—गुरून् शुश्रूषस्व; सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु
विप्रकृतापि रोषणतया भर्तुः प्रतीपं मास्मगमः; परिजने भूयिष्ठ
दक्षिणा भव; भाग्येषु अनुत्सेकिनी भव; एवं युवतयः गृहिणीप
यान्ति; वामाः कुलस्य आधयः।

Kanva—On reaching the house of your hus band from here, serve your superiors, have the be haviour of a dear friend towards your fellow-wives even though offended do not, out of anger, go against your husband ; be extremely polite towards attendants and never be puffed up in the time o prosperity ; thus young women get the title of matrons ; those who act contrary to this, are the banes of their families.

How does Gautami think ?

कण्व—बेटी, जब यहाँ से जाकर सुसराल में पहुँचो तबबड़े बूढ़ों की सेवा करना; सौतों के साथ प्रिय सखी का सा बर्ताव रखना, तेरा अपमान किया जाय तो भी गुस्सा होकर पति के प्रतिकूल कुछ मत करना, नौकर-चाकरों के साथ सरलता से रहना, सम्पत्ति के समय गर्व मत करना। जो युवतियाँ इस प्रकार रहती हैं वे गृहिणी का पद प्राप्त करती हैं और जो इससे उलटा चलती हैं वे अपने कुल को क्लेश देती हैं।

अच्छा, गौतमी की क्या राय है ?

व्याख्या—गुरून् पत्यु गुरुभूतान् सेवस्व समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी तासां जने समुदाये प्रियसख्याः सौहार्दस्य वृत्तिं व्यवहारं कुरु; भर्त्रा अपमानिता अपि कोपनतया पत्युः प्रतिकूल मागाम प्रतिकूलवर्तिनी मा भव। भृत्यवर्गे अत्यर्थं सरला भव। सम्पत्सु गर्वरहिता भव। अनेन प्रकारेण युवतयः गृहिण्याः पदं अधिकारं प्राप्नुवन्ति। विरुद्धाचारवत्यः वधवः कुलस्य यशस्य आधयः कलङ्कदायका भवन्ति।

कण्वस्तु तपोमहिम्ना लोकव्यवहारं विचार्य शकुन्तलायै उपदेशं दत्तवान्। किन्तु स्त्रीणां विषये स्त्रियः प्रमाणम्। अतः गौतमी स्वानुभवेन अस्मिन् विषये स्वमतं वक्तुमर्हति। गौतम्या मतस्य महत्त्वद्योतनाय उक्तं कण्वेन कथमिति। यथा मम उपदेशः वधूजनोचितो वर्तते न वा—अस्मिन् विषये गौतम्या स्वमतं प्रदर्शो कर्तव्यम्। वा विकल्पे।

Notes—शुश्रूषस्व सेवा करो, serve। सपत्नीजने—सपत्नीनाञ्जने सपत्नीजने—सौतों में, co-wives। समानः पतिः आसाम् इति सपत्न्यः। प्रियसखीवृत्तिम्—प्रियसख्याः वृत्तिम् प्रियसखीवृत्तिम्—प्रियसखी का व्यवहार—behaviour of a loving friend विप्रकृता—अवमानिता; अपमानित होकर; being—insulted। रोषणतया—कोप से; through anger। प्रतीपम्—प्रतिकूल, against। परिजन—सेवक servants

भूयिष्ठम् —ज्यादा ; extremely । दक्षिणा—उदारा—उदार ; generous । भोगेषु—सम्पत्ति में ; in prosperity । अनुत्सेकिनी—अभिमान रहित ; without pride । गृहिणीपदम्—गृहिण्याः पदम् गृहिणीपदम्—status of a matron ; गृहिणी का पद । वामाः—प्रतिकूल चलने वाली ; the perverse आधयः—रोग; दुःख; banes ।

गौतमी—एत्तिओ वहूजणस्स उवदेसो । जादे, एद क्खु सव्व ओधारेहि । [एतावान्वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत्खलु सर्वमेव धारय ।]

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनं च ।

शकुन्तला—ताद, इदो एव्व किं पिअंवदामिस्साओ सहीओ णिवत्तिस्सन्ति । [तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते ।]

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य ।) कहं दाणिं तादस्स अङ्कादो परिब्भट्ठा मलअतडोम्मूलिआ चन्दणलदा विअ देसन्तरे जीविअं धारइस्सं [कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये ।]

Gautami—This advice is enough for a bride. Remember it well, my daughter.

Kanva—Embrace me as well as your friends

Shakuntala—Father, are Priyamvada and others to return from this very place ?

Kanva—Child, they are also to be given in marriage. It is not proper for them to go there. Gautami will go with you.

Shakuntala—(Embracing her father) How shall I support my life now in a foreign place, being removed from the arms of my father, like a sandal plant, uprooted from the side of the Malaya mountain ?

गौतमी—कुल बधुओं को इतनी ही शिक्षा काफी है। बेटी, इसे खूब ध्यान में रखना।

कण्व—बेटी, मुझसे और अपनी सखियों से मिल ले।

शकुन्तला—पिता, क्या प्रियंवदा आदि सखियाँ यहीं से लौट जायँगी ?

कण्व—बेटी, इन्हें भी विवाह में देना है। इनका वहाँ जाना उचित नहीं है। तेरे साथ गौतमी जायगी।

शकुन्तला—(कण्व से भेंट करके) अब मैं पिता की गोद से जुदी होकर मलयगिरि से उखाड़े हुए चन्दन के पौदे की भाँति परदेश में कैसे जीवन धारण करूँगी ?

Notes—एतावान्—इतना, So much। जाते—कन्या, daughter। अवधारय—याद रखो, remember। परिष्वजस्व—अंक लगाओ, embrace। प्रियंवदा मिश्रा—प्रियंवदा आदि, Priyamvada etc. प्रदेये—ब्याहने योग्य, have to be given in marriage स्त्रीलिङ्ग द्विवचन है (प्रथमा) मलयतटोन्मूलिता मलयतटात् उन्मूलिता इति—मलयगिरि से उखाड़ी हुई, plucked from the side of the Malaya देशान्तरे—अन्यो देश देशान्तर—परदेश a foreign land।

काश्यप—वत्से, किमेवं कातरासि।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥२१॥
(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति)

यदिच्छामि ते तदस्तु ।

अन्वय.—वत्से, अभिजनवतः भर्तुः श्लाघ्ये गृहिणीपदे स्थिता तस्य विभवगुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणं आकुला अचिरात् प्राची अर्क इव पावनं तनयं प्रसूय त्वं मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि ।

Kanva—Child, why are you so afraid ? Placed in the respectable position of a wife to a husband of noble birth; occupied every moment with several affairs, important on account of his dignity ; and having soon given birth to a holy son, just as the East does the sun ; you will not, my child, mind the sorrow, caused by separation from me.

(Shakuntala falls at her father's feet)

May all be realised that I wish for you !

कण्व—बेटी, ऐसी विकल क्यों होती हो?

जब तू बड़े कुलीन पति की गृहिणी के—प्रशंसा के योग्य—पद पर स्थित होगी और समृद्धि के कारण बड़े बड़े कार्यों में निरन्तर लगी रहेगी तथा थोड़े ही दिनों में पुत्र भी ऐसे जनेगी जैसे पूर्व दिशा सूर्य को जनती है तब तू मुझ से जुदे होने के दुःख की परवा नहीं करेगी ।

(शकुन्तला पिता के पैरों में गिरती है)

जो तेरे लिये मैं चाहता हूँ वह सब पूरा हो।

व्याख्या—हे वत्से, महाकुलीनस्य दुष्यन्तस्य स्पृहणीये महिषीपदे वर्तमाना तस्य पत्यु विभवेन समृद्धया गुरुभि महद्भिः कार्यैः क्षणे क्षणे व्यस्त शीघ्र पूर्वादिक् सूर्य इव पवित्रं पुत्रं उत्पाद्यस्व मद्वियोगभवां व्यथा न चिन्तयिष्यसि।

त्वदर्थे य ममाभीष्ट तत्सर्व सफलीभवतु । अभीष्टव "ययातेः" इत्यादिना श्लोकेनोक्तम्।

Notes—वत्से—बेटी, child। अभिजनवत—कुलीन, of a noble family। अभिजन मतुप्। श्लाघ्ये—प्रशंसनीय, praiseworthy। गृहिणीपदे—position of a wife, स्त्री के स्थान में। विभव गुरुभि—विभवेन समृद्ध्या गुरुभि. महद्भि. इति विभवगुरुभिः—समृद्धि के कारण बड़े, momentous through exuberance of wealth प्रतिक्षणम्—निरन्तरम्—बराबर, at every moment। अचिरात्—बहुत शीघ्र, very soon। प्राचीव—पूर्व दिशा के समान; like the east। पावनम्—पवित्र; pious; holy। प्रसूय—प्र+सू+ल्यप्—पैदा करके, giving birth to। अर्क—सूर्य, sun; विरह जाम्—विरहात् जाताम् विरहजाम्—वियोग जनित, caused by the separation+शुचम्—शोक; sorrow

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य।) हला, दुवे वि म समं एव्व परिस्सजह। [हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम्।]

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सहि, अइ णाम सो राआ पच्चहिण्णाणमन्थरो भवे तदा से इमं अत्तणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं दसेहि। [सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्त तस्तस्येदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय।]

शकुन्तला—इमिणा सन्देहेण वो आकम्पिद म्हि। [अनेन संदेहेन वामाकम्पितास्मि।]

सख्यौ—मा भाआहि । सिणेहो पावसंकी । [मा भैषीः । स्नेहः पापशंकी ।]

शार्ङ्गरव—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्र भवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) ताद, कदाणु भूओ तवोवणं पेक्खिस्सं । [तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।]

Shakuntala—(approaching her friends) Both of you embrace me together.

Friends—(doing so) Friend, If by chance the King be slow in recognising you, show him this ring with the stamp of his name.

(They give the ring)

Shakuntala—I am made to shudder by this suspicion of yours.

Friends—Don't be afraid. Affection suspects evil.

Sharngarava—The sun has ascended the second division of the day. You are to make haste.

Shakuntala—(standing with her face towards the hermitage) Father, when shall I see the hermitage again ?

शकुन्तला—(दोनों सखियों के पास जाकर) आओ दोनों एक साथ ही मुझ से मिल लो

दोनों सखियाँ— (मिल कर) कदाचित् यह राजा तुम्हें पहचानने में आनाकानी करे तो यह मुँदरी, जिस पर उसका नाम खुदा है, दिखा देना।

(मुँदरी देती हैं)

शकुन्तला—तुम्हारे बहम से तो मैं काँप उठी ।

दोनों सखियाँ—कुछ डर की बात नहीं है। स्नेह में बुरी शंका होती ही है।

शार्ङ्गरव —अब सूरज दूसरे पहर में आगया। जल्दी करो।

शकुन्तला—(आश्रम की ओर मुँह करके खड़ी होती है) पिता, अब मैं फिर तपोवन का दर्शन कब करूँगी ?

Notes —सख्यौ—सखियों के पास, near the (female) friends। उपेत्य—आकर, going। उप+इण्+ल्यप्। सम्—साथ साथ, together, simultaneously, परिष्वजेथाम्—मिल लो, embrace। प्रत्यभिज्ञानमन्थर —प्रत्यभिज्ञाने मन्थर इति प्रत्यभिज्ञानमन्थर —पहचानने में आना कानी करने वाला—slow at recognition। आत्मनामधेयाङ्कितम्—आत्मन नामधेयेन अङ्कितम् इति आत्मनामधेयाङ्कितम् —उसके नाम से अङ्कित—stamped with his own name। दर्शय—दिखलाओ—show वामाकम्पितास्मि—वाम् आकम्पितास्मि वाम्—तुम दोनों के। of yours। आकम्पिता अस्मि—कम्पित (डर) हो रही हूँ। am startled। मा भैषी —डरो मत, do not fear। पापशङ्की—पाप की (बुराई की) शङ्का करने वाला (affection) suspects evil। युगान्तरम्—अन्य युग —दूसरा पहर, another stage

काश्यप—श्रूयताम्।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥२२॥

अन्वय :—चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी भूत्वा अप्रतिरथं दौष्यन्तिं तनयं निवेश्य तदर्पितकुटुम्ब भरेण भर्त्रा सार्द्धं शान्ते अस्मिन् आश्रमे पुनः पदं करिष्यसि ।

Kanva—Listen, Having been for a long time the co-wife of the Earth, bounded on all sides by water, and having settled the son of Dushyanta, who will be without a rival, you will again enter this tranquil cottage with your husband when he has handed over the burden of the family to his son.

कण्व— सुन—

जब तू बहुत दिन तक चारों ओर समुद्र से घिरी हुई पृथ्वी की सपत्नी होकर रह लेगी और अपने—दुष्यन्त से पैदा हुए—शूर वीर पुत्र को राज्य दे लेगी तब तेरा पति कुटुंब का भार उसे सौंप देगा और तू पति के साथ फिर इस शान्ति-पूर्ण आश्रम में आवेगी।

व्याख्या—चिरकालपर्यन्तं चत्वारः अन्ताः प्रान्तभागा यस्याः तथाभूतायाः समस्तायाः पृथिव्याः एकभर्तृका भूत्वा नास्ति प्रतिरथः प्रतिपक्षः यस्य तं दुष्यंतस्याङ्गं पुत्रं निवेश्य अभिषिच्य तस्मिन् पुत्रे अर्पितः न्यस्तः कुटुंबस्य बान्धवजनस्य भरः भारः येन तादृशेन पत्या सार्धं शमप्रधाने अस्मिन् तपोवने पुनः वासं करिष्यसि। यार्धक्ये तनये राज्यभारं विन्यस्य भर्त्रा सह अत्रैव त्वया आगन्तव्यम् ।

Notes.—चिराय—बहुत काल तक; for a long time। चतुरन्त महीसपत्नी—चत्वारः अन्ताः प्रान्तभागाः यस्याः तथा विधायाः मह्याः सपत्नी इति चतुरन्तमहीसपत्नी—चारों ओर समुद्र से घिरी हुई पृथ्वी की सौत; the co-wife of the earth surrounded on all sides by the sea। दौष्यन्तिम्—दुष्यन्तस्य अपत्यम् पुमान् इति दौष्यन्तिः तम्।

दुष्यन्त+इम् । दुष्यन्त का लड़का। son of Dushyanta। अप्रतिरथम्—प्रतिगत रथ अस्य इति प्रतिरथः अविद्यमानम् प्रतिरथ यस्य तम् अप्रतिरथम्—बिना दुश्मन का, without a rival। निवेश्य—राज्ये स्थापयित्वा, राज्य देकर, having settled। तदर्पितकुटुम्बभरेण—तस्मिन् दौष्यन्तौ अर्पित निक्षिप्त कुटुम्बानाम् बान्धवानाम् भर पोषणक्रम येन तथा विधेन—उसे कुटुम्ब का भार देकर पति के साथ with him who has placed the burden of relatives on him। शान्ते—qualifies आश्रम। पुन पद करिष्यसि—फिर पदार्पण करोगी—take residence

गौतमी—जादे, परिहीअदि गमणवेला। णिवत्तेहि पिदरं। अहवा चिरेण वि पुणो पुणो एव्व मन्त इस्सदि। णिवत्तदु भवं। [जात, परिहीयते गमनवेला। निवर्तय पितरम्। अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेवैव मन्त्रयिष्यते। निवर्तताम् भवान्।]

काश्यप —वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्।

शकुन्तला—(भूय पितरमाश्लिष्य।) तवचरणपीडिदं तादसरीरं ता मा अदिमेत्तं मम किदे उक्कण्ठिदुं। [तपश्चरणपीडितं तातशरीरम्। तन्मातिमात्रं मम कृते उत्कण्ठितुम्।]

Gautami—Child, the time of departure is passing away. Let your father return. Or even for a long time, she will go on speaking like this, let your reverence return

Kanva—Child, my practice of penance is being obstructed

Shakuntala—(embracing her father again) Your body has been emaciated by the practice of

penance. Don't therefore be much grieved on my account.

गौतमी—बेटी, अब चलने का मुहूर्त निकला जाता है। पिता को जाने दे। अथवा महात्मा जी, आप जाइये। यह तो देर तक बराबर ऐसे ही कहती रहेगी।

कण्व—बेटी, मेरे तप के अनुष्ठान में विघ्न होता है।

शकुन्तला—(पिता से फिर मिल कर) पिता, तुम्हारा शरीर तपस्या से दुबला हो गया है इस कारण मेरे लिए बहुत शोक मत करना।

Notes.—परिहीयते—बीतता जा रहा है ; is passing away। गमनवेला—गमनस्यवेला—जाने का समय ; time of departure। चिरेण अपि—बड़ी देर तक। for a long time। निवर्त्तताम्—लौट जाय। उपरुध्यते—विघ्न पड़ रहा है ; is obstructed। तपोऽनुष्ठानम्—तपसः अनुष्ठानम्—इति तपोऽनुष्ठानम् तपस्या का अनुष्ठान practice of penance। तपश्चरणपीडितम्—तपश्चरणेन पीडितम्—तपस्या से पीड़ित emaciated by practice of penance। अतिमात्रम्—अत्यधिक। excessively। ममकृते—मेरे वास्ते ; for my sake।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्।)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम्।
उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥२३॥
गच्छ। शिवास्ते पन्थानः सन्तु॥

अन्वय—त्वया रचितपूर्वं उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः मम शोकः कथं नु शमं एष्यति।

Kanva—(with a sigh) My child, How will my grief come to an end when I shall see the sacred

offering of Nivir grains previously mide by you and now sprouting up at the entrance of the cottage ?

You may go now ; may your path be free from trouble.

(Exeunt Shakuntala and the attendants)

काश्यप—(गहरी साँस लेकर) बेटी, पहले जो तू नीवार का उपहार दिया करती थी वह पर्णशाला के द्वार पर उग आया है। उसे देख कर मेरा शोक कैसे दूर होगा।

अब जा ; तेरा मार्ग सुखकारी हो।

(शकुन्तला और उसके साथी जाते हैं)

व्याख्या—हे वत्से, त्वया पूर्वं रचितं विहितं उटजस्य पर्णशालायाः द्वारे द्वारदेशे विरूढं अङ्कुरितं नीवारमयं पूजोपहारं पश्यतः मम शोकः कथं नु शान्तिं गमिष्यति कथमपि न गमिष्यतीत्यर्थः।

पंथानः मार्गाः शिवाः मङ्गलकराः सन्तु।

Notes.—रचितपूर्वम्—पूर्वम् रचितम् रचितपूर्वम्—पहले से बना हुआ, previously made। उटजद्वारि—उटजस्यद्वारि उटजद्वारि—कुटी के दरवाजे पर, at the door of the cottage। विरूढम्—अङ्कुरितम्—उगा हुआ, grown। नीवारबलिम्—नीवारमयम् बलिम्—नीवार का उपहार; offering of Nivara। विलोकयतः—वि+लुक +शतृ +शमम्—शान्तिम्—शान्ति। पन्थानः—रास्ता ; way। शिवाः—कल्याणकारी—safe।

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हद्धी हद्धी। अन्तलिहिदा

सउन्दला वणराईए । [हा धिक् हा धिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या ।] ६

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) [अनसूये, गतवती वां सहधर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां (प्रस्थितः)

उभे—ताद, सउन्दलाविरहिदं सुण्णं विअ तवोवणं कहं पविसामो । [तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः ।]

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः, शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

Friends—(looking towards Shakuntala.) Alas! Alas! Shakuntala is hidden by the trees of the forest.

Kanva—(with a sigh) Anasuya, your sister has gone. Restrain your grief and follow me back to the hermitage (Starts.)

Both—Father, How can we enter the hermitage which is, as it were, desolate without Shakuntala ?

Kanva—Your affection for her makes you think like this.

(Walking thoughtfully.)

Now that I have sent Shakuntala to her husband's house, I am free from anxiety ; because

दोनों सखियाँ—(शकुन्तला की ओर देखकर) हाय हाय ॥ वन के वृक्षों ने शकुन्तला को छिपा लिया ।

कण्व—(श्वास लेकर) हे अनुसूया, तुम्हारी सहेली गई। अब तुम शोक छोड़कर मेरे पीछे पीछे चली आओ। (चलते हैं)

दोनों सखियाँ—हे पिता, शकुन्तला बिना तो तपोवन सूना सा लगता है। इसमें कैसे चलें।

कण्व—ठीक है; प्रीति में ऐसा ही दीखता है।

Notes—अन्तर्हिता—छिप गई; is hidden। वनराज्या वन श्रेण्या; वन के वृक्षों से, by the forest trees। सनिश्वासम्—सांस लेकर, with a sigh। गतवती—चली गई, is gone। सहधर्मचारिणी—सह एकत्र धर्म चरति या सा सहधर्मचारिणी—सहेली, fellow worker in religion। निगृह्य—रोक कर, having checked। अनुगच्छ—पीछे पीछे आओ, follow (me)। शकुन्तला विरहितम्—शकुन्तलया विरहितम् शकुन्तलाविरहितम् शकुन्तला से रहित; deprived of Shakuntala। स्नेह प्रवृत्ति.—स्नेहस्य प्रवृत्तिः प्रवाह—स्नेह का प्रवाह, flow of affection। एव दर्शिनी—एव दर्शयति—ऐसा दिखाती है; shows thus। एव+दृश्+णिच्+णिनि।

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥२४॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

चतुर्थोऽङ्कः।

अन्वय—हि कन्या परकीय एव अर्थः; अद्य मम अन्तरात्मा अद्य तां परिग्रहीतुः संप्रेष्य प्रत्यर्पितन्यास इव प्रकामं विशदः जातः।

A girl is certainly another's property and having sent her today to her husband, my conscience has become free from anxiety as if I have restored a deposit. (Exeunt).

शकुन्तला को ससुराल भेजकर अब मैं निश्चिन्त हुआ क्योंकि बेटी पराया धन होती है। आज उसे पति के घर भेजकर मेरा अन्तःकरण ऐसा निश्चिन्त हो गया है जैसे किसी की धरोहर फेर दी हो।

(सब बाहर जाते हैं।)

व्याख्या—हि यतः कन्या परकीय एव परस्य अन्यस्य अर्थः धनम् अयम् एष मम अन्तरात्मा आभ्यन्तरम् स्वरूपम् अद्यतां-न्यासरूपाम् कन्याम् परिग्रहीतुः परिणेतुः संप्रेष्य विसृज्य प्रत्यर्पितन्यास प्रत्यर्पितः निर्यातितः न्यासः निक्षेपो येन तथाविधः इव प्रकामम् पर्याप्तम् विशदः प्रसन्न. जातः परधनरक्षणचिन्तया दुर्दिनमप्रसन्नम् चेतः अद्य प्रसन्नम् जातम्।

Notes.—परकीय—दूसरे का; of another। अर्थ—धन; property। परिग्रहीतुः—स्वामी के पास to the husband। संप्रेष्य—भेज कर; having sent; प्रकामम्—ज्यादा; very much। विशदः—प्रसन्न; happy। प्रत्यर्पितन्यास—प्रत्यर्पितः न्यासः येन सः प्रत्यर्पितन्यास—धरोहर फेरने वाला; one who has restored a deposit।

Model Questions with answers
Intermediate Examination, 1927

(1) Translate into English

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिम् सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्मप्रतीपं गम
भूयिष्ठम् भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयः वामाः कुलस्याधयः ॥

कथ वा गौतमी मन्यते ।

(2) Give in Simple English or Sanskrit the purport of the following

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयम् संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्
वैक्लव्यम् मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथ नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः

(3) Explain the following in Sanskrit giving the context

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मनः
त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियम् दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥

(4) (a) Expound and name the samasas in सपत्नीजने question (1) and तनयाविश्लेषदुःखैः (q2)

(b) Conjugate the roots of शुश्रूषस्व in lit first person only and मन्यते in लुङ् third person only.

(c) Decline the bases of वारिषु in द्वितीया only and चक्षुर्भिः in सप्तमी only.

(d) Write grammatical notes on भागधेय Q 3.

(e) Derive भूयिष्ठम् in Q 2 and ईदृशम् in Q 3.

Answers 1927

Having reached thy husband's residence from hence, thou shouldst always wait upon thy superiors; shouldst adopt the behaviour of a loving friend towards the group of thy cowives; shouldst not through peevishness go against thy husband even if insulted; shouldst be extremely courteous towards thy attendants, shouldst be without arrogance in enjoyments. Thus do young females reach the status of matrons. The perverse are the banes of their family. How does Gautami think ?

(2) When Shakuntala was about to go to her husband's home Kanva expressed his sorrow telling:—"Because Shakuntala will go today my heart is filled with grief, my tears have been checked and so I cannot speak a word and my senses have been paralysed with anxiety. If such is my helplessness who am an ascetic, how alas, are the householders afflicted by the grief of first parting with their daughters. It means that the sorrow of householders is unbearable when their daughters, leaving their fathers' home go to their husband's home.

शकुन्तलाया पतिगृहगमनकाले कण्वः कथयति—अद्य शकुन्तला यास्यति इति विचिन्त्य मे हृदयं दु खेन उत्कण्ठितम् चिन्तया मे दर्शन शक्तिः गता अश्रुप्रवाहस्य अवरोधेन अहं वक्तुमशक्त यदि स्नेहात् मम इयम् अवस्था जाता तर्हि गृहिण दु दु खेन अवश्य पीड्यन्ते।

3 यदा शकुन्तला पतिगृहम् गन्तुमनाहीत् तदा दुष्यन्त प्रति कण्वेन इदम् सदिष्टम्। शाङ्गरव कथयति मद्वचनात् न राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्य —

अस्मान् तपस्विन विचिन्त्य स्वस्य च उच्चै कुलम् च विचिन्त्य त्वयि अस्या शकुन्तलायाः कथमपि बन्धुजनप्रयास विनैव घटिता ताम् अतिशयिताम् स्नेहप्रवृत्तिम् प्रेमाधिक्यम् सम्यक् विचिन्त्य त्वया दुष्यन्तेन इयम् शकुन्तला अन्यम हिषीवत् द्रष्टव्या अत परम् अग्रेगोलमेदेन दर्शनात् परम् अधिकम् भाग्याधीनम् तत् खलु वधूबन्धुभि वक्ता बन्धुभि पित्रादिभि न वाच्यम् न कथनीयम्।

4 (a) सपत्नीजने—समान पति आसाम् इति सपत्न्य सपत्नीनाम् जने सपत्नीजने (ष० तत्पु)।

तनयाविश्लेषदु खे —तनयाया विश्लेष तनयाविश्लेष, तनया विश्लेषस्य दुःखे इति तनयाविश्लेषदु खे (ष० तत्पु०)।

(b) शुश्रूषस्व—यह सन्नन्त श्रुधातु के मध्यम पुरुष का रूप है। श्रोतु-मिच्छति शुश्रूषति लिट् ३ पुरुष में रूप -शुश्रूषयामास—शुश्रूषयामासतु शुश्रूषयामासुः या शुश्रूषयाञ्चकार etc

मन्यते—मन् धातु। लुङ् प्रथम पुरुष अमस्त—अमंसताम्—अमंसत।

(c) दारेषु—यह दार शब्द के सप्तमी का रूप है यह हमेशा बहु-वचनान्त होता है। द्वितीया में इसका रूप दारा होता है।

बन्धुभि —बन्धु शब्द के तृतीया का बहुवचन है। सप्तमी का रूप—बन्धौ—बन्ध्वो —बन्धुषु।

(d) माग्यायत्तं—भाग्ये आयत्तम् इति भाग्यायत्त। आयत्तम्—आ+यत+क्त कर्मणि

(e) भूयिष्ठम्—बहु (much) से इष्ठन् प्रत्यय लगा। इष्ठन् का यिष्ठ हो गया बहु का भू हो गया। दोनों को मिलाकर भूयिष्ठ बना। बहोर्लोपो भू च बहोः। इष्ठस्य यिट् च यह सूत्र है। इसी से बहु का भू बना और इष्ठन् का यिठ हो।गया।

Intermediate Examination, 1928

1. Name and characterise all the Sanskrit works written by Kalidasa.

2 Explain in Tika form the following:—

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमरीचितापः
भूयात् कुशेशय रजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः

3. Give in English the purport of the following:—

✓अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा

4. Translate the following in English:—

✓ अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला
तनयमचिरात प्राचीवार्कम् प्रसूय च पावनम्
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि

5. (a) Give the derivation of मर्कः in Q. 2 and 4.

(b) Decline the base of पन्था in सप्तमी and of त्वम् in चतुर्थी

5 (d) Expound and name the Samasa in कुशेशयरजो मृदुरेणु

(e) What grammatical forms are the following —
मूयात्, सप्रेष्य मूयिष्ठम्, अचिरात्

(f) Account for the case ending in परिग्रहीतु Q (3)

Answers

1 See the Introduction

2 कमलिनीभि पद्मिनीभिः कमलवने हेतुभि हरितै श्यामलै सरोभि जलाशयै रम्याणि श्यामत्वसवधात् मनोहराणि अन्तराणि अवकाशा यस्मिन् तथा विध छायाप्रधाने द्रुमैः वृक्षै नियमित निवारित अर्कमरीचे रविकरस्य तापो यस्मिन् तथाविध अस्या शकुन्तलाया पन्थाः कुशेशय पद्मम् तस्य रजांसि परागा इव मृदव कोमलाः रेणव धूलय यस्मिन् शान्त अप्रचण्ड अनुकूल सहयायी च पवनो वातो यस्मिन् तथाविध च शिवश्च मङ्गलकरश्च भूयात्। अस्या वर्त्म मनोहरम् सच्छायञ्च आशास्महे सुखप्रयाणामपि तस्या भूयात् गमने वातोऽनुकूलो नातिचण्डश्च अस्तु कल्याणञ्च सर्वाङ्गीणं भवतु।

2 When Kanwa sent Shakuntala to her father in law's home he was relieved of his anxiety and he says —

A daughter is the property of another, I have sent her to-day to her father-in-law's home and now my heart has been relieved of a great anxiety As a man who returns the deposit of another is happy

after returning it, similarly I have become happy after sending her to her husband's home.

4. Placed in the proud position of the chief wife of your husband of distinguished ancestry; busy with his affairs that are momentous through exuberance of wealth and having soon brought forth a holy son as the East does the Sun thou shalt not, my child, mind the sorrow caused by separation from me.

5 (b) अर्क—अर्च्+क "कृदाधाराच कलिभ्यः क." "अर्कोर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ।

5 (c) पथिन् शब्द के सप्तमी में रूप—

पथि—पथोः—पथिषु। त्व में त्वद् शब्द है। इसका चतुर्थी का रूप—तुभ्यम्, ते—युवाभ्याम् वाम्—युष्मभ्यम् वः।

(d) कुशेशयरजोमृदुरेणुः—कुशे जले शेते इति कुशेशयम् कुशेशयस्य रजांसि इव मृदवः रेणवः यस्मिन् सः कुशेशयरजोमृदुरेणुः (म० मो०)।

(e) भूयात्—भू धातु के आशीर्लिङ्ग में प्रथमपु० एक वचन का रूप है।

सम्प्रेष्य अव्यय है। सम्+प्र+इष+ल्यप्।

अचिरात्—क्रिया विशेषण है।

(f) परिग्रहीतुः में सम्बन्ध सामान्ये षष्ठी है।

Intermediate Examination papers 1929

1. Describe, giving suitable illustrations the main characteristics of Kalidasa's poetry.

2. Explain the following in your own Sanskrit—

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै
र्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु

3. Translate the following into English

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तम् येन क्षपिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखै
रत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा ॥

4. Explain in English with reference to the context

(a) अर्थो हि कन्या परकीय एव

(b) स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव

(c) दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ।

5 (a) Explain the allusion in Q 3

(b) Give the लोट् 2nd person singular form of the root in अपघ्नन्तः and conjugate the root in पावयन्तु in लट् third person only.

(c) Decline the base of मूर्ध्नि in तृतीया and of धाम in सप्तमी only.

(d) What grammatical forms are the following: दधानाम् and परितः

(e) In what metre (छन्दस्) is the श्लोक in Q 3.

Answers

1. See Introduction

2. अमी दृश्यमानाः समिधः यज्ञकाष्ठानि सन्ति येषां ताद्दृशाः वेदिं यज्ञवेदिं परितः तस्याः समन्तात् क्लृप्तधिष्ण्याः क्लृप्तानि धिष्ण्यानि विहितानि स्थानानि येषां तथा विधाः विहितस्थानाः प्रान्तेषु पार्श्वेषु संस्तीर्णाः आस्तृताः दर्भाः कुशाः येषाम् तथा विधाः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः वैतानाः वितानस्य यज्ञस्य इमे वैतानाः यज्ञियाः वह्नयः अग्नयः हव्यगन्धैः हव्यस्य आहुतेः गन्धैः पुनः पुनः घ्रातैः गन्धैः दुरितम् पापम् अपघ्नन्तः नाशयन्तः सन्त. त्वाम् पावयन्तु शोधयन्तु ।

3. See page 24 of the text

4. (a) अर्थोहि—These are the words spoken by कण्व। Having sent शकुन्तला to her husband he was relieved of a great responsibility for a daughter is not her father's property. She is the property of some one else (her husband) and hence she is like a deposit and just as a person is relieved of his responsibility when he hands over the deposit similarly कण्व was relieved of a great responsibility after sending her to her father-in-law's home.

(b) इमरिष्यसि etc —These are the words of दुर्वासा। When he came to the hermitage where शकुन्तला was living, he was not greeted by her for she was thinking of दुष्यन्त and hence she was absent-minded. At this he became angry and cursed शकुन्तला saying:—

He, of whom you are thinking so attentively will

not remember you though he will be reminded again and again As a drunkard does not remember what he says before drinking similarly he (दुष्यन्त) will also not remember (recognise you) though reminded again and again

(c) दुष्यन्तेनाहितम् etc —This is what the आकाशवाणी told कण्व। These words are repeated by प्रियम्वदा to अनुसूया when अनुसूया asked प्रियम्वदा as to how कण्व knew about the pregnancy of शकुन्तला then प्रियम्वदा said to her that this is what the आकाशवाणी told him—

O Brahman know that your daughter bears the seed put by दुष्यन्त for the good of the world as the sami holds fire within It is said that the Sami contains fire within just as the fire is hidden in the tree similarly the child is present in the foetus of शकुन्तला।

5 (a) The allusion in मध्यमम् धाम विष्णो —विष्णो मध्यमम् धाम is the sky when God went to Bali, the king of the demons, to beg of him three steps of land he was granted his request In order to cheat him वामन placed one step on the earth the other i e मध्यम धाम (step) on the sky Hence विष्णो मध्यम धाम is the sky

5 (b) अपघ्नन्त —अप+हन्+शतृ। मध्यम पुरुष एक वचन आज्ञा में रूप—जहि, हतात्।

पावयन्तु—पु धातु है। पुनाति पुनीत पुनन्ति।

(c) मूर्ध्न में मूर्धन् शब्द है तृतीया का रूप मूर्ध्ना मूर्धभ्याम् मूर्धभिः। यह पुल्लिङ्ग है।

धामन् शब्द—सप्तमी में रूप धाम्नि, धामनि—

धाम्नोः—धामसु यह नपुसंकलिङ्ग है।

(d) दधानाम्—धा धातु से शतृ प्रत्ययान्त रूप स्त्री लिङ्ग। कर्म कारक एक वचन। परितः परि+तस्—यह अव्यय है।

(e) प्रश्न तीन में मन्दाक्रान्ता छन्द है। उसका लक्षण है—मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मोभनौ तौग युग्मम्

म, भ, न, त, त ग ग—मगण, भगण, नगण तगण तगण, गुरु गुरु

पादन्यासं क्षितिधर गुरोः मूर्ध्निकृत्वा सुमेरोः—

—गुरु

└लघु

Intermediate Examination, 1930

1. Translate the following into English.

   अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
   दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा
   इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
   दुःखानि नूनमति मात्र सुदुःसहानि

2. Explain the following in your own Sanskrit.

   अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियम् वनवासबन्धुभिः
   परभृतविरुत कलं यत. प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः

3. Explain in English with reference to the text.

   (a) चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
   अस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः

(b) भाग्यायत्त मत पर न खलु तद्वाच्य वधूबन्धुभि
(c) यान्त्येव गृहिणीपद युवतयो वामा कुलस्याधय

4 (a) Explain the allusion in
ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

(b) Give the लिट् 3rd person singular form of the root in अन्तर्हिते

(c) What grammatical forms are the following
वीतचिन्त , प्रतिवचनीकृतम्

5 Mention a few characteristic features of the poetry of Kalidasa as found in Shakuntala Act IV

Answers

1 See the text

2 शकुन्तलाप्रस्थानकाले काश्यपस्येद वचनम् इयम् एषा प्रस्थानोन्मुखी शकुन्तला वनवासबन्धुभि वनवासस्य आश्रमवासस्थानस्य बन्धुभि स्निग्ध जनै तरुभि वृक्षै अनुमतगमना अनुमत गमन पतिगृह॰ यात्रा यस्या तथा विधा जाता अर्थात् सर्वे वृक्षा ये अत्र सन्ति ताम् पतिगृहगन्तुमाज्ञापयन्ति कथमेव ज्ञायते इत्याह यत् यस्मात् एभिः तरुभि कल मधुरम् परभृतस्य अन्यपुष्टस्य कोकिलस्य विरुत मञ्जुकूजितम् आत्मन स्वस्य प्रतिवचनम् प्रत्युत्तरम् अतत तत् सम्पद्यमानम् कृतम् । यदि अनभिमत स्यात् गृध्रवायसादीनाम् कटुरटितेन प्रत्युत्तरस्यात् कोकिलकल कूजितेन तु गमनमनुमन्यते

3 (a) When Shakuntala was going to her husband's home Kanwa told her " By fortune you have been united with a worthy husband and this creeper (Navamalika) has been united with the mango tree

Thus I have been relieved of my anxiety for you and for it."

(b) While Shakuntala was going to her father-in-law's home kanva sent a message to Dushyanta, Shakuntala's husband viz. " O king, thinking us to be ascetics and considering the affection which she has for you, you should honour her as you honour your other wives. More than that depends on luck and should not be expressed by the relatives of the wife". What Kanva means to say is that he won't say anything more for all depends on luck , he has told what he ought to have told

(c) While giving advice to शकुन्तला at the time of her departure Kanva says to her " serve you elders ; be generous and being provoked do not be angry etc." and giving her this advice he says " The females reach the status of matrons by cultivating these qualities and those who act otherwise are the banes of the family.

4 (a) ययाति was one of the founders of the Lunar race He had two wives देवयानी, the daughter of शुक्राचार्य the preceptor of the Danavas and शर्मिष्ठा the daughter of वृषपर्वन, the Danawa King. The latter was the favourite. Hence शुक्र cursed him, पुरु his youngest son by शर्मिष्ठा took upon himself the consequences of the curse and relieved his father and as a

reward of his devotion he obtained universal sovereignty

(d) अन्तर्हिते में 'धा' धातु है। इसका लिट्, प्र० पु० एक वचन में दधौ रूप होता है।

(c) वीतचिन्तः विगता चिन्ता यस्य सः वीतचिन्त ब० व्री० समास प्रथमा का एक वचन है।

प्रतिवचनीकृतम्—अप्रतिवचनम् प्रतिवचनम् कृतम् इति प्रतिवचनीकृतम् प्रतिवचन+च्वि+कृ+क्त। प्रथमा का एक वचन।

5 See Introduction

Intermediate Examination, 1932

1 Translate the following into English

आर्ये वः कुसुमप्रसूति समये यस्याः भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्

2 Explain the following in your own Sanskrit

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिम्
वाष्पम् कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम्
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति।

3. Explain in English with reference to the context.

(a) स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमम् कृतामिव

(b) तेजोद्वयस्य युगपद् व्यसनोदयाभ्याम्
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु।

1. See page 57 of text
2. See व्याख्या on page 71 of the text
3. (a) See answer to Q 4 b, 1929

(b) These are the words of the शिष्य when he was sent to see the time, he found that it was morning ; On one side the moon was setting and on the other the sun was rising and seeing this the शिष्य says—

By the simultaneous rise and fall of these two luminaries man is, as it were, reconciled in the changes of his condition

Questions

1. Translate the following in Hindi or English:

(a) हा धिक् । अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शून्य हृदया शकुन्तला । न खलु यस्मिन् कस्मिन् अपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः तथा शप्त्वा वेगबलोत्फुल्लया दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धु प्रभवति ।

(b) derive अपराद्धा and name and expound the समास in शून्यहृदया and वेगबलोत्फुल्लया ।

(c) Account for the case ending in हुतवहात् and write grammatical notes on हुतवह ।

2. Translate in Hindi or English—

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
माविष्कृतोऽरुणपुरः सर एकतोऽर्कः
तेजोद्वयस्य युगपद् व्यसनोदयाभ्याम्
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ।

(a) Expound and name the समास in तेजोद्वयस्य, दशान्तरेषु।

(b) Explain in Sanskrit—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्र सुदुःसहानि ।

3 Translate in Hindi or English

प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकार्येषु हस्तपाद प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु । येनासत्यसन्धे जने शून्यहृदया सखी पदं कारिता । अथवा दुर्वासः कोप एष विकारयति अन्यथा कथं स राजर्षि तादृशानि मन्त्रयित्वैतावत्कालस्य लेखमपि न विसृजति ।

4 (a) Expound and name the समास in हस्तपादम् सकाम ।

(b) Conjugate the root of कारिता in लिट् first person

5 Explain in Sanskrit—

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डुतरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतम्
निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुलभो लाक्षारसः केनचित्
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः.

(a) Derive निष्ठ्यूतः ।

(b) Expound and u ime the समास in the underlined

6 Translate in Hindi or English—

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनाम्
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे

श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ।

7 (a) Conjugate the root of न्यषिञ्चत in लङ् and लिट् first person and the root of जहाति in लिट् second person.

(d) *Write grammatical* notes on पुत्रकृतकः ।

(c) Account for the case ending in त्वया ।

8 Write in not more than one page the summary of शकुन्तला Act IV.

Printed by Ramzan Ali Shah at the National Press, Allahabad.